

BABITS MIHÁLY

KERESZTÜLKASUL
AZ ÉLETEMEN

BUDAPEST
NYUGAT KIADÓ ÉS IRODALMI R. T. KIADÁSA

TARTALOM
CURRICULUM VITAE
A TITOKZATOS MESTERSÉG
FOGARAS
A JÓ HALÁL
A TÖMEG ÉS A NEMZET
KÖLCSEY
TEREMTŐ UTÁNZÁS
SZENT ISTVÁN VÁROSA
A MAI VÖRÖSMARTY
A MADRIDI LEVÉL
A LEGNAGYOBB MAGYAR
SZEKSZÁRDI KADARKA
GONDOLATOK AZ ÓLOMGÖMB ALATT
TÖRÖK SOPHIE: KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG

Sohasem akartam önéletrajzot írni. Mégis most hogy az utolsó években megjelent apró írásaimat, cikkeimet összegyűjtöm, azt veszem észre, hogy ezek nagyon sokat adnak egy elképzelhető önéletrajzból. Nem is csak ép az utolsó évek történetét tartalmazzák, emlékekkel is szinte túláradnak, mintha írójuk unná a jelent s kezdene már a múltban élni.

Igy lett ebből a könyvből ilyen szeszélyes kis «utirajz-féle az időben» - keresztülkasul az életemen.

Kiadóm és barátom, Gellért Oszkár, kedves ötlete volt, hogy kérjük meg Török Sophiet, engedje át a könyvhöz utószó gyanánt régi cikkét, melynek címe Költészet és Valóság. Ez kiegészítheti a kötet biográfikus tartalmát, oly színekkel, melyek nélkül talán hiányos volna.

Nem tudtam ellenállni a gondolatnak, noha a cikk eredetileg egy verskötetem kritikájának készült, s talán szokatlan hogy az író önmagáról zengő kritikát csapjon a műve mögé. Talán nem is illik... De a bíráló ezuttal sokkal közelebb áll a költőhöz hogysem az olvasó meg ne bocsáthatná.

Ez a könyv ugyis teljesen intim és személyes. Ha már benne az egész életem, nem maradhat ki belőle az akinél ennek az életnek hitelesebb tanuja nem is képzelhető. Az ő kezébe teszem tarka és szomorú emlékekkel zsibongó könyvemet, melyet számomra különösen kedvessé avat hogy ő is munkatársa lett.

Budapest, 1939. március

BABITS MIHÁLY

CURRICULUM VITAE

1939 február 3

Életem egy kis vidéki városban kezdődött, a múlt század nyolcvanas éveinek elején; olyan ez, mintha regényben olvasnám. Olyan, mint egy távoli idill, amit úgy találtak ki, hogy valószínű legyen és mégis idegenebb a valóságtól, mint a Csöndes Óceán valamely félreeső szigete Londontól vagy Budapesttől. Anyám aznap, amelynek estéjén megszülettem, mustostököt evett, ezt nagyon megkívánta, s utána hosszú levelet írt egy barátnőjének. Meg kell itt vallanom, hogy este születtem, nem pedig hajnalra, mint ahogy egy fiatalkori versemben írtam, lelkiismeretlenül, tisztán a rím és mérték kedvéért. A költők hazudnak, legalább régebben azt tartották róluk, s én azokban a boldog fiatal időkben voltam annyira költő, hogy egy jó rímért vagy széplejtésű sorért nyugodtan föl tudtam áldozni a kicsinyes igazságot. Ezt a képességet azóta elvesztettem, gyáván és tehetetlenül ragaszkodom minden jelentéktelenséghez, ami véletlenül igaz. A mustostök és a barátnőhöz írt levél is szóról szóra igaz. A levél olyan gyönyörű lett, hogy anyám azonnal föl is olvasta apámnak, s később szentül meg volt győződve, hogy költői pályámat ennek a levélnek kell tulajdonítani. Akinek a születése előtt pár órával az édesanyja ilyen levelet fogalmaz, abból nyilván csak költő lehet.

Én magam meghatottan, de némileg vegyes érzelmekkel gondolok erre a levélre, amelynek sorsom köszönhetem. Szeretném hinni, hogy ennek a sorsnak kialakulásában a mustostök is szerepet játszott. Az otthoni must édes zamatából talán beszívódott valami lelkembe és szavaimba is. Ámbár, őszintén szólva, nem vagyok tisztában a mustostök konyhai titkaival. Bevallom, nem ettem gyermekkorom óta. Azt sem tudom, eláll-e hosszabb ideig, vagy pedig csak a must-érés évadán élvezhető szezoncikk? Az Inyesmester klasszikus szakácskönyvében hiába keresem, nem tud róla. Anyám féltékenyen őrizte receptjét, a feleségemnek sem árulta el. Mikor én születtem, már késő november volt. A szüret, akármennyire halogatták volna is abban az évben, már régen lezajlott, a pincékben csípős, szappanos mellékízű újbort forrt, mely karcolta és égette a torkot s már alig tűrte a «must» nevet. A Bácskában rámpásnak mondják az ilyent. Vajjon ilyenből készítették azt a mustostököt, amelyet anyám azon a bizonyos novembervégi napon megkívánt? Annyi igaz, hogy az életem ép elég hamar lett csípős, égető és rossz mellékízű. Dehát ez más emberrel is így van, kivált ebben a huszadik századi Európában, s nem is illik rajta panaszkodni.

Egyszóval késő november volt, a pincében forrtak a borok, a hegyeken rókák vonítottak, a félszer alatt már üresen csüggtek a fecskefészkek, a nagy ölfák tornyosan komorlottak, készen a tűzhalálra, melyet a családi szobában fognak elszenvedni. Ennek a kifűtésére valóban sok kellett, mert bár alacsony volt, de tág, mint egy táncterem. Azóta három aprót csináltak belőle. Mégis ezt fűtötték, míg a szomszéd helyiségben egész télen át unatkozva fagyoskodtak a pirosplüss szalónbútorok. Ahogy mondtam, egészen olyan ez, mint egy régi regény azokból a szép hosszú, angol regényekből, amiket anyám olvasott ezidőben, a végérhetetlen téli estéken. Később én is olvastam ezeket a regényeket, böngészve a könyvespolcon a pirostáblás kötetek közt, vagy lehordva a padlásról a *Fővárosi Lapok* zsinnyel átkötött évfolyamait. Napjaim folyama ebben az időben egy kissé unalmas, lassúmenetű regényhez hasonlított, melybe kurtább és sokkal érdekesebb betétregények volnának beékelve. Ezek voltak, amiket olvastam, s amik akkortájt jobban izgattak, mint a saját életem. A saját életem nem nagyon izgató. Túlságosan is simának tetszett, nem igen lehetett várni tőle semmi meglepetést. Utam előre el volt készítve, családi és hivatali vonalon, körülöttem békében tepedt a világ, Magyarország elkényeztetetten duzzogott, mint egy keleti princessz, akit házasságba kényszerítettek az osztrák zsarnokkal. Már Vörösmarty megállapította, hogy olvasóvá, úgy mint költővé is, az unalom szokta tenni a magyart. Az ember sohasem tudhatja, mi az, amitől ihletét nyeri: az unalom vagy a mustostök?

Nem kell hinni, hogy aki könyvekbe menekül, okvetlen az élet elől akar szökni. Sokszor inkább tágitani akarja életét, több életre szomjas, mint amennyit kora s végzete kiosztott. Az élet néha különös mód összeszűkül és megszegényedik ezen a magyar glóbuson. Így szűkült össze akkor is, habár csak szellemileg mert egyebekben bőség volt itt. Kártyáztunk, ittunk, vendégeskedtünk és politizáltunk, de közben nem történt semmi, évről-évre. Tavasszal visszajöttek a fecskék s egész nyáron át elegánsan keringettek a félszer vakolathullajtó vályogoszlopai körül. Őszre megjelent a must és a mustostök. Télen jött a zsidó, csizmásan, kilábolt a hegyre, s megnézte a pincében a borokat. A kis sváb cseléd nagy flanelkendőbe bugyolálva gázolt át a havon, hogy vizet húzzon a szalmafonatos kútból, melynek csövéből jégcsapok csüggtek alá. Én közben felnöttem, elvégeztem tanulmányaimat s kikerültem a messze Erdélybe, a havasok közé. Itt éreztem először hideg szeleket, mintha valaki egy nagy és füledt családi szobában a rosszul csukódó ablak mellé kerül s megcsapja fülét a fagyos légvonat. A kis sváb cseléd facipői helyett halinacsizmás oláhok léptei visszhangzottak a folyosón, s nagyszakállú pópák járták az uccákat, míg a magyar urak a Mexico-vendéglő terraszán ittak, kártyáztak és politizáltak, akár csak otthon, a szekszárdi prэшázakban. Én már akkor nyílt lázadásban voltam, nem kártyáztam, nem ittam azon túl, amennyit mégis dukál, s nem érdekelt az osztrák-magyar politika. A kuruckodás gyermekes játéknak tűnt fel előttem, hisz úgyse változtathattunk semmi lényegeset, s egészen más erők forrongtak körülöttünk. Jobb volt a könyvek közé vonulni, a szellem erőde még szilárdnak látszott, s már épült is a büszke magyar torony, minden eshetőségre: legyen mit mutatni messzeségeknek és századoknak! Tehát nem ittam, nem vadásztam és nem politizáltam, ami már maga is forradalom-számba ment Magyarországon, hol még a költészetet is csak a politika kedvéért szokás eltérni vagy engedélyezni. Kezdek rossz hazafinak tartani, amire én még büszke is voltam, tekintve e rettenetes vád silány hangoztatóit. Míg egy napon aztán egyszerre minden megváltozott, szinte egyik pillanatról a másikra, mintha betörték volna az ablakok és bezuhanna a vihar. A gyertyák kialusznak ilyenkor, a papírok szerteröpülnek a szobában, az ajtók becsapódnak, a hideg szél ujját érezzük nyakunkon. Emlékszem, csakugyan szélviharral kezdődött, én akkor éppen megint otthon voltam, a rozoga, régi házban, ahol anyám hajdan a mustostököt megkívánta és a szép levelet megírta. Kellős közepét tapostuk a nyárnak. Én délben érkeztem meg Budapestről, útközben, jól tudom még, egy francia könyvet olvastam, mely bizonyos rejtelmes fizikai tünetenyekről szólt, esetleges kozmikus befolyásokról, amik planétánk életét megváltoztathatják. Ebéd után hirtelen elborult, szinte egészen sötét lett, mint ítélet-napján, a fák derékban megcsavarodtak, az udvar közepén hatalmas portölcsér emelkedett, s az emeletről egy ablaktábla csörömpölve zuhant a pázsitra. A kapu fölött magától csöngött a drótcseggő. Minden olyan volt, mintha csakugyan valami kozmikus erő ragadta volna meg a világot, s az elemek harcával jelentené be, hogy ezentúl minden másképp lesz, mint eddig volt.

Valóban minden másképp lett, s azon a napon derékba törve, kétfelé oszlik az életem, mint különben talán mindenkié, aki akkor már ember volt. Másnap izgatott csoportok gyűltek az utcákon, mindenki a jövőt találgatta, a katonasorban lévők már bevonulásra készülődtek, a türelmetlenek a vasúthoz gyalogoltak ki ujságért. A vonat valószínűtlenül késett. A szerelvények végnélkül vesztegeltek az állomásokon, s teljes huszonnégy óráig tartott, míg szülőhelyemről visszaérkeztem Budapestre. Budapesten már a levegő is megváltozott, a gépkocsinak valóságos puskaporszagát éreztem, mely elvegyült a nyárvégi külvárosok zöldségbüzébe s az arcokon villogó vagy aggodalmas feszültséget láttam. A biztonságérzés és nyugalom eltűnt a világból, ez tűnt el legelőször, de mikor aztán legközelebb újból szülőföldemre utaztam, megállapíthattam, hogy eltűnt például a mustostök is; mert kinek lett volna még kedve ilyesmit élvezgetni? A következő évben eltűnt az öcsém is; ötévi hadifogság után került később haza, Japánon és Indián keresztül, sokáig nem volt felőle semmi hír. Eltűnt anyámnak jókedve, s mintha a kozmikus befolyás az állatvilágra sem maradt volna hatás nélkül, eltűntek a fecskék is: senki sem látott fecskéket hosszú-hosszú esztendőig. A félszer vályog-

oszlopairól darabokban eltűnt a vakolat, meztelen kitűnt a szalmás sár. A nagy házban minden avult, romlott és töredezett. Belül, a bejáratnál, a kerekoszlopos falépcsővel szemben, egy vászonrahúzott nagy térkép lógott, Magyarország régi mappája, mely valaha egy ügyvéd-nagybácsi irodáját bútorozta. Egyik napról a másikra rá kellett ébredni, hogy ez a mappa is avult lett. Egy reggel eltűnt Erdély. Az eleven ország épűgy omlott és töredezett, mint a vakolat a vályogoszlopon, amely szintén térképhez kezdett hasonlítani.

Az eltűnések sorozatának evvel még nem volt vége. Lassan eltűnt a szellemi erőd szilárd-ságába vetett hit is, a könyvek össze-vissza csúszkáltak, mint a rossz téglák, a toronyról, melyet a jövőnek építettünk, leverte a vihar a glóriát. Észre kellett vennünk, hogy senki se figyel ránk és senki se törődik velünk. Hangunk elszállt a szélben, s hiába óvtuk gyertyánkat és irományainkat, a gyertya alig látszott pislogni, s az irományok ki voltak szolgáltatva a szeleknek. Más irományok is röptültek ezidőtájt, megszentelt szerződésekből, ősi törvények lapjaiból, öröknek hitt érvényességek kánonaiból lett papírsárkány és levegő játéka. Minden megváltozott! Az emberek is másként viselkedtek, a sors másként keverte a kártyát, a királyok földönfutókká váltak, mint a mesékben, s ismeretlen férfiak császároknál hatalmasabbakká. Nemzetek elsüllyedtek és fölbukkantak, városaink nevet és nyelvet cseréltek, s tereikről eltűntek a szobrok. Minden másként lett, életemnek ebben a második felében, mint az elsőben volt, és minden rosszabbul. Mintha a világ egyszerre a másik felére fordult volna.

Mi magunk csak lassan vettük észre, eleinte folyton vártuk a végét. A háború vége meg is jött, például; de a béke nem volt béke. Valaki nyilván gúnyt űzött belőlünk. Leglehetetlenebb vágyaink teljesedtek, de a köszönet torkunkra ful. Amit gyűlöltünk, azt most sajnáljuk és visszasírjuk. Függetlenek vagyunk, de öröm helyett csak remegni tudunk. A biztonságérzés talán vissza se jön többé szívünkbe, bűnbánóan imádkoznánk már egy kis unalomért, de az unalom mintegy sértődötten elbúcsúzott tőlünk s átadta helyét az aggodalomnak, mely nyakunkon ül és fojtogat.

Közben eltűnt az ifjúság és az egészség is. Engem éveken át egy gonosz kór keze is fojtogatott: szószerint fuldokolva és lihegve jártam a világot, mintha a levegő kiapadt volna körülöttem. Ma Szent Balázs napja van, talán őhöz kéllene imádkozni megint, akihez akkor még verset is mondtam nagy bajomban, mert ő a fuldoklók védőszentje. Szent Balázs megsegített engem, levegőhöz juttatott mégegyszer, legalább némi haladék-időre, ha ugyan érdemes volt még levegőhöz jutni. Az élet örök hitegető s a sors mintha labdázni akarna szívünkkel, olykor visszadobja egy-egy fodrát vagy csücskét annak amit elragadott. Egnap a lélegzetet adja vissza, másnap megcsillantja szemünkben a reményt, mely legfőbb kízóeszköze minden inkvizitoroknak. Háborús veszélyt támaszt, s aztán megment tőle, mint a tündér a mesebeli szegényembert az orra alá nőtt kolbásztól. Néha valóban szolgáltat egy csöpp igazságot, csak hogy ne feledjünk el, még többre szomjazni. Csak a minap kaptuk vissza szétszakadt hazánk egy karéját, s térképünk újból dagadni kezd, mint a növekvő hold. Fecskéket is láttunk már ezen a nyáron s a jövő tavaszra talán már ismét ott fognak keringélni a régi félszer oszlopai körül. Mondják, a fecskék visszatérése jót jelent; a ház ahová ők visszatérnek, nyugalma és boldogságot ígér. De micsoda fecskéknek kéllene visszatérni, hogy a mi életünk nyugalma és boldogsága helyreálljon? Nem is fecskéknek, hanem tündéreknek: akik hajdan az emberek közt éltek s most fölemelkedtek valami bizonytalan magasságba; vagy talán végkép elhagyni késszülnek a földet, ahogy a római költő jóslata fenyegetett? Én még azt hiszem, hogy visszajönnek, még nem lehetnek olyan nagyon messze. Talán csak megsértődtek egy kicsit; talán félnek tőlünk s azért húzódnak el. Megijesztettük őket lármánkkal s vadságunkkal. Maradjunk kissé csöndesen s figyeljünk! Álmomban már látom is őket közeledni; az Igazságot, térképpel a hóna alatt; a Jóságot, egy szerezsen-gyerekekkel az ölében; s magát az isteni Unalom tündérét, lomha szárnycsapásokkal szállodogálva, egy tál mustostökkel a tenyerén.

A TITOKZATOS MESTERSÉG

1938 november

Nincs titokzatosabb mesterség a költészetnél.

Szegény Tóth Árpáddal sokszor beszélgettünk erről, s kölcsönösen megerősítettük egymást ebben az érzésünkben. Mert miben áll a költő mestersége? Talán valami új gondolatok termelésében, érdekes lelki tartalom kifejezésében, bölcs eszmék és mély érzések közlésében? Szó sincs róla. A legbölcsebb eszmékből rossz vers lehet. Mély érzésekből gyermekien zengemeny fakadhat. Viszont ezerszer megírt közhelyek ismétlése adhat remekművet. Tessék próbát tenni: hogyan hat a világ legszebb költeménye, ha prózában mondom el tartalmát? Mulatságos társasjáték lenne, amilyeneket Karinthy szeretett csinálni... Mulatságos és kegyetlen.

A legcsodálatosabb hogy a túlságosan mély vagy bölcs tartalom még árt is a versnek. Mindenki tudja ezt. Vannak kiváló és nagyratörő költők akiket ez ölt meg. Súlyjal terhelve nem lehet röpdülni; s itt aztán mindegy, ha a teher csupa arany és drágakő is...

Akkor hát mi teszi a vers értékét? Azt kellene hinni, hogy maga a röpdülés, a forma; vannak is akik erre esküsznek. Ezek szerint a tartalom mellékes, minden a megcsinálás: az ívelés tökéletessége, szavak zenéje, rímek és ritmusok játéka. Azonban ez sem igaz; sőt gyakran ép ellenkezőleg, a szép szavak, a kifogástalanul csengő rímek rontják el és ütik agyon a verset. Egy kicsit hanyagabb kifejezés, egy kicsit rosszabb rímek megmenthették volna. Nincsen itt kibúvó, mindenképp beleesünk a paradoxonba. Még azt sem lehet mondani, hogy a forma és tartalom összhangjában volna a titok. Hiszen nem egyszer ép az az ellentét búvól el, amit öntudatlan érzünk a forma és tartalom között.

Egyszóval, titokzatos mesterség. Ismertem eredeti gondolkodású, mélységes és gazdag szellemű, sőt tagadhatatlanul zseniális embert, akinek egyetlen vágya volt, hogy költő legyen! Verselni is tudott, kitűnő ügyességgel. Amit írt, az minden gáncstalan lett, előkelő és unalmas.

A Múza rendkívül igazságtalan hölgy és szeszélyesen osztja kegyeit. Egy barátom viszont arról panaszkodik, hogy egyre több az olyan költő, akinek sem műveltsége, sem ítélőképessége nem mondható valami magasrendűnek. Képtelen állapot: határozottan ostobák és mégis jó költők.

- Valamikor meg voltam győződve, hogy jó verset csak finomabb szellemű ember írhat.

Megnyugtattam, hogy ezen a téren minden lehetséges. Még az is, hogy valaki nem tud két rímet összehozni, nem ismeri a különbséget jambus és trochaeus közt, s ennek ellenére igazi és nem-utolsó költő. Ilyen is van. Rím és jambus époly kevésbé szükséges a költőnek, mint gondolat és tudás. Mi szükséges hát? A régiek abban a hitben voltak, hogy a verselőnek titkos ösztön diktál, isteni sugallat, az ő tudása nem földi tudás, ritmusai csak ködön átszűrte, halvány sejtelmek egy mennyei ritmusnak. A költő latin neve *vates* volt, azaz jó. A nemzet nagy lantosai ma is «látnokok». Minduntalan hallunk például Ady csodálatos megérzéseiről és «jóslásairól». Dehát hogy is áll a dolog ezzel a látnoki képességgel és isteni sugallattal? Egyszer megpróbáltam elemezni Adynak egy ilyen költői jóslatát. «Vagy láng csap az ódon vad vármegyeházra, Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.»

*Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek,
Vagy marad régiben a bús, magyar élet.*

Vagy, vagy... A vers híres és valóban gyújtó hatású. Mégis, mit mond ez a különös, alternatív jóslat? Nem többet, mint ha a megkérdézett időjós azt felelné a holnapi nap időjárását illetően:

- Vagy sütni fog a nap, vagy pedig továbbra is felhők borítják az eget.

Azaz semmit. Mi van emögött a semmi mögött, ami izgatni és lelkesíteni képes? Talán magának a sorsnak dodonai volta, a nemzeti jövő izgató kétsége jelenik meg a költő szavainak fátylában, mint az Űr a Madách Ádámá-nak látomásában... Eszembe jut egy másik közismert párvers is. Ez pedig éppen abból a költeményből való, amely talán líránk legnagyobb dicsősége! Az európai költészet egyik leghatalmasabb énekéből! Vörösmarty írta, aki nemcsak nagy költő volt, hanem kivételesen nyílt és gazdag szellem is. S ebben a két sorban az egész életről zeng ítéletet, mintegy a végső kijózanulás ihletével, mely maga is egy különös neme a részegségnek:

Mindig így volt e világi élet:

Egyszer fázott, másszor lánggal égett...

A maguk helyén hatalmas szépségű versek ezek, kitörő közvetlenségükkel szinte belecsapnak az olvasóba, nem költőiek s mégis mélyen azok, erő és reszketés egyszerre. De ha csak úgy prózában nézem őket, mennyire megtámadható a logikájuk, sőt egész frivolan kicsúfolható! Mert micsoda logika ez! Könnyen rá lehetne idézni egy híres pesti mondást. Az öreg klubszolga mondását, aki az Élet helyett a másik nagybetűs szörnyetegről, az Asszonyról, fejtette ki sommás véleményét, ilyenformán:

- Minden asszony egyforma: egyik ilyen, másik olyan...

Egyszer fázott, másszor lánggal égett... Pedighát csakugyan mindig így volt ez a világ, amint-hogy az asszony is, egyik ilyen, másik olyan, mind egyforma... Az öreg klubszolgát persze kineveted, mert prózában beszél. A vers, az más, itt rejtelmes módon a legfurcsább logikának is igaza lehet. Itt színarany bölcseséggé válhat a leglaposabb semmitmondás. Titokzatos egy mesterség!

FOGARAS

1937 karácsony

Három évig éltem Fogarason.

Fogaras a régi Magyarország délkeleti csücskében feküdt, a természetes határt alkotó havasok alatt. Még a boldog, történelemelőtti időben volt ez, a magyar földet egyetlen testként tartottuk számon, szinte mintha egy élőlény volna. Aki akkoriban már ujságot olvasott, jól emlékszik az időjárásjelentésekből, hogy az ország leghidegebb pontja Botfalú volt, nyomban utána Fogaras következett.

Fogaras messze volt. Mondhatnám, távol sarkvidéken e magyar glóbusznak. Mikor először odautaztam, meg kellett állapítanom, hogy Velencébe hamarabb elértem volna. Brassóig vagy Szebenig kellett menni, onnan aztán kínos vicinális vitt még, hosszú órákon át. Én nem is igen utaztam egyfolytában, megszálltam Kolozsvárott vagy Szebenben. Volt úgy, hogy megnéztem útközben Tordát is. Ettem elég tordai pogácsát. Jártam föl és alá, a vasúti góchelyek perrierén, Tövisen vagy Aranyos-Gyéresen. A hegyek mind morcabban néztek le rám és elem sorakoztak. Mire Fogarasig értem, egy szikrázó fal állott előttem, kemény óriások sora, mely minden utat elzárni látszott.

Itt voltam a világ végén. Túlán már a Balkán kezdődött, az idegenség. Sőt ez is már egy kicsit Balkán volt. Már Balkán, de egyúttal még Erdély, tündérkert. A Jókai, a Jósika, a Kemény Zsigmond, a Cserei Mihály Erdélye. Létezik-e vajjon valami külön «transzilván» jelleg a tájakban, van-e igazán egységes hangulata ennek a szerencsétlen tartománynak? Nemrég olvastam egy cikket az *Erdélyi Helikon*-ban, melynek írója tagadja ezt. Talán, mint erdélyi ember, nem érzi már az erdélyiséget, mint ahogy nem érezzük a levegő ízét, amelyet beszívunk. Én, aki messziről jöttem Erdélybe, halálomig őrzöm magamban az erdélyi táj félreismerhetetlen és semmihez sem hasonlítható hangulatát, mely úgy különbözik az én Dunántúlomtól, mint a barna a kéktől.

Csak hogy ennek az egyetlen erdélyiségnek két sarka van, polaritása, mint a mágneseknek. Fogaras a túlsó sarkon volt, a balkáni sarkon. Nekem most utólag úgy tetszik, hogy már mikor először átmentem a piacterén, éreztem a Balkánt magam körül, mint barbár áradást. Éreztem, hogy növekszik az ár; iskola és hivatal csak reménytelen s elfúló védművek itt. Én úgy jöttem, mint a civilizátor; mint ifjú római valami távol provinciába. Sanda, fekete bivalyokat láttam, és idegennyelvű, sunyi népet. A tündérkertből már csak a vár volt meg, a régi magyar vár, az Apaffiak vára. Öreg maradék - ahogy bekönyökölt az árba patriarkális könyökeivel, a saroktornyokkal.

Nem valami magas fellegvár ez, lenn csücsül a földön, kövéren s kedélyesen, a város közepén, mely mindenestül lapályon terül el, az óriások lábainál. Szinte furcsa jelenidőben írnom e sorokat: nekem úgy tetszik, hogy mindez már csak *volt*. A vár azóta talán már egészen elsüllyedt, nekem már akkor úgy tűnt fel, mintha süllyedt volna, négyszögű sáncárcái mögött, akár valami boros úr, aki végkép elázva s elterpeszkedve, elernyedten a lakoma után, lassan-lassan az asztal alá kerül. (Mintha magát Apaffi Mihályt látnám, a kövér fejedelmet, aki ebben a várban ült, ivott, dorbézolt végtelen éjeken át, veszekedett a feleségével s a részegség kábulatában halálos ítéleteket írt alá.)

Fogaras régi neve *Fagaras*. Románul, gondolom, még ma is így hívják. Egyidőben azonban ezért a fagarasért fejedelmek versengtek s Fogaras maga is egy kis fejedelemséggé szerepelt, *liber baronatus*, ahogy a régi íráskor mondják. A csöpp, termékeny síkság a zord

havasok gyűrűjében valóságos klenódium volt, bármely koronába beillő. Gyilkoltak, csaltak, ármánykodtak érte. Itt fogta el a török Mayláth István vajdát, álnok csellel, mágnásruhába öltöztetett móc parasztokat hagyva érte túsul. Itt rázta Béldi Pál a tömlőcrácsot, reggeltől estig zsoltárt üvöltve. Itt praktikázott az öreg Teleki, aki «búzbe keverte» Erdélyt.

Csak hogy az idők megváltoztak, a Királyhágón vasút gurult át, nem értek a gazdaságtudományhoz, de sejtem, hogy a közlekedés könnyűsége lecsökkentette Fogaras értékét. Nem egyetlen táplálója már az egész környéknek, nem menedékhely és nem klenódium. Mikor én megismertem, már csak egy istenhátamögötti kis megyecentrum volt, nem nagyobb, mint egy jó rendes alföldi falu; szép tája elbűvölt egy pillanatra, de hamarosan úgy éreztem magam, mint Ovidius a Fekete tenger partján. A Fekete tenger nem is volt innen nagyon messze.

A magyar családok, akik Fogarason éltek, szegény hivatalnokfamiliák voltak; többnyire magyarországi jövevények. Hova tűnt a régi erdélyi faj, csak a történelem a megmondhatója. Azok, akik most itt laktak, nem érezték egészen otthon magukat, visszavágytak régi hazájukba, lehetőleg valami nagyobb helyre, Pestig még az álmuk sem ért. Fogarast csak állomásnak tekintették s fogyatékosági komplexumuk volt, amiért egyáltalán idekerültek. Kik vannak itt? «Másodklasszis és fegyencek!» Fegyenceken azokat értették, akiket büntetésből helyeztek el a világ végére. Mindenki méltatlannak ítélte magát ehhez a környezethez. Szóval csupa Ovidiusok ültek a végvárbán.

Mit csináltak? Hogyan verték el az időt és a pénzt? Fogarason még a kevés pénz is sok volt s az idő végtelen volt. Ittak és kártyáztak. Néha vadászni is mentek, de inkább csak a város melletti rétekre, kisvadra, akárcsak otthon Szekszárdon vagy Tamásiban vadásznának, egy-egy nyúllal vagy fogollyal beérték. Pedig köröskörül a hegyekben medvék és vaddisznók tanyáztak. De oda nem igen jutottak el, még ártatlan kirándulásra sem. A kirándulást átengedték a szászoknak. A szászok kötelességtudó emberek: ha már itt éltek, lelkiismeretesen kiélvezték a természet szépségét, turistaegyletet alakítottak s kirándulásokat szerveztek. Magam is csak úgy láthattam meg kissé közelebről a Negoj rengetegeit s a Királykő szikláit, - melyek vadabbak s hitelesebbek Tátránál s Mont Blancnál - hogy egy-egy ilyen szász expedícióhoz csatlakoztam. (Ami kissé különcséggé-számba ment.)

A szászok dalárdát is létesítettek s olykor hangversenyt is adtak, a magyar műkedvelő-zenekar közreműködésével, *unter Mitwirkung des Zenekars*. Ez a zenekar alkalmilag állt össze, pár sorsátrühellő fiatallemberről, kik elvagyódásukat próbálták a muzsikával levezetni. Egyébként a zenét inkább csak a nótázások képviselték, sűrű küküllei mellett. A fiatalok táncoltak és sportoltak; a sportot nyáron a futball jelentette, télen a korcsolya, a várárokbán. Korcsolyázóknak Fogaras eszményi hely; volt tél, hogy novembertől márciusig mindennap lehetett korcsolyázni. A sílécet viszont, csodálatosképp, jóformán csak hírből ismerték. Sportjukkal is bennmaradtak a városban.

Én is korcsolyáztam, nem művészettel, de gyönyörűséggel; ez volt az egyetlen társas gyönyörűség. Otthon a könyvekbe temetkeztem, s mint valóságos időmilliomos, megtanultam görögül. Korán alkonyodott; az asztalomon kitért Homéroszra lila árnyat vetett a Balkán havasainak visszfénye. Ha meguntam magam, átmentem a cukrászdába s bivalytejes kávéval uzsonnáztam, melynek színén nagy zsírgyöngyök úsztak. Néha oly hideg volt, hogy már a korcsolya se csábított. Egyszer defektet kapott a városi villanytelep dinamója s egy hónapig tartott, míg a gépet Pestről pótolhatták. Ebben a hónapban gyertya mellett ültünk. A küküllei még sűrűbben ürült, a vaskályha vérvörösre izzott, a gyertyák lobogtak és füstöltek. Künn tombolt a nemere. A kaszinó kártyaszobájában vén s dúsgazdag örmény kereskedők vitáztak filléreken. Úgy éreztem magam, mintha a Fekete tengernek nem is a partján, hanem a fenekén ülnék, egy rosszlevegőjű bűvárharangban.

De tavasszal egyszerre kinyílt minden s a levegő csodálatosan édes és szabad lett. Érett a málna, a havasok egész közelre jöttek, a gyerekek kalapjukban gyűjtötték a cserebogarat. Az uccán hosszúszakállú pópák jártak, lila cingulussal, és sápadt parasztok, kilógó, piszkos inggel. Nagy, magános sétákat tettem Bethlenbe, Galacba, a környékbeli román falvak barbárul kékre festett házai közé s még azokon is túl, az oláh cigányok füstös-kormos sátorvárosán át. Csupa puskinsi exotikum; s a látvány mégsem valami fölhangoló sehol. Az ember, mint rendesen, elrontotta a tájat. Micsoda nyomorba és szennybe került ez a regényesség! A házakon nem volt kémény. Ajtó-ablak résén s a tető szalmáján tódult ki a füst, ahol utat talált - vagy inkább a hőmérsékkülönbség párája, mert tüzelni csak a cigány tüzelt. Kívül még hamis volt a levegő, a friss tavasz csípett, mint az ujjbor. De benn fulladt meleg bűdösödött, az apró zsaluk mögött, melyeket egész télen nem nyitottak ki s melyek oly szemsértő zöld színnel rajzolódtak a sötétkék falba.

Engem izgatott, hogyan élnek e barbár zsaluk mögött, e füstölő házakupacokban. Sokszor beszélgettem tanítványaimmal, a fogarasi gimnázium vézna növendékeivel, akik ezekben a házakban születtek, vagy még messzebb, még eldugottabb falvakban, mert végérhetetlen területen Fogaras volt az egyetlen város, egyetlen iskola. Meglátogattam szállásaikat, ahol hármával-négyével aludtak egy vackon s egész hétig éltek az ablakközben dugdosott hideg puliszkán, amit apjuk a hetivásárkor behozott számukra; soha húsféle, soha meleg étel! Mikor először megjelentek a városban, még az üngök is kilógott s alig értettek valamit magyarul. Volt tanár, aki erővel gyűrette be nadrágjukba az üngöt. Így gyűrték be a román szokat is; hamar és készségesen megtanultak magyarul. Jámbor fiúk voltak, csodálatosan friss memóriával. A felsőbb osztályokban többnyire belőlük került az eminens s nem a magyar tisztviselő-csemetékből, akik elbizakodtak úrvoltuk s anyanyelvük előnyeivel s inkább a labdával törődtek.

Szerettem ezeket a fiúkat, noha volt bennük valami idegenszerű; szerettem különös csinoságukat, alattomos, szinte állati kedvességüket s az elhasználatlan népi energiát, amit bennük éreztem. Volt bennük valami idegenszerű s mégis volt bennük valami mélyen ismerős is. Mozdulataikban, szemük csillogásában ugyanaz az ősi varázs babonázott, ami a székely balladákban, az erdélyi ételek ízében, tájszavakban, folyók és falvak nevében s az öreg székely iskolaszolga által használt félmultakban, melyeket oly különös szenzáció volt eleven ajkáról hallani. Mint a népművészet s népzene gyűjtői, én is megilletődve pillantottam e gyermekszemekben át olyan mélységbe, ahol a kultúra még nem választja el egymástól a népeket, inkább összeköti; közös dalokkal, közös mesékkel, közös emlékekkel; s hol székely és román szomszédul és testvériesen őriznek valamit, havasaik félhomályában, amit mi már régen elvesztettünk.

Szóval szerettem a tanítványaimat s örültem, hogy segíthetem őket művelődni s kiemelkedni egészségtelen, puliszkás életükből, melyben ha megmaradnak, elbutulnak s harmincéves korukra elasznek, akár nővéreik, a bársonyszemű, hímzettpártájú, körülkötényes fáták, akiknek festői viseletét s nosztalgikus szépségét annyiszor bámultam. Mégis nem egyszer eltűnődtem, szétnézve a fürtös, fiatal fejeken. Mi hozza e gyermekeket ide? S mi lesz belőlük, ha elhagyják az iskolát? Magyarokat nevelek vagy ellenséget? Kultúrát osztok-e vagy fegyvert? Én a magyarságban kultúrát láttam; de lehetetlen nem volt éreznem, hogy más nézőpontok is vannak. Az idő végzetes volt, valami készülődött, amit mi még nem sejtettünk.

Ismertem a helybeli román intelligenciát, pópát, ügyvédet, ujságíró. Az öregapja még medve volt, mondták, az apja csobán, azaz hegyipásztor, ő maga már ügyvéd... Ismertem őket, bár nem közelebről és bizalmasan, mert ők távol tartották magukat s nem akartak bennünk jóbarátot látni. Egyszer még egy afférem is volt velük. Egy versemet félreértették, egy ártatlan verset: a vásár szennyest, balkáni sokaságát festettem le, melynek alacsony alkuiban «római

szó kopik». A havasok szűrös, halinás csődülete, mely ma is Cicero nyelvén ad-vesz és pörlekedik: micsoda élmény a fiatal humanistának! «Római szó kopik a szennyes ajkon!»

Fogarason azonban ebben nemzeti sértést és támadást láttak. Még tanácsot is tartottak, hogyan vehetnének elégtételt. Engem tekintettek ellenségüknek s véres magyar sovínisztának, holott nem volt nálam naivabbul Európa-hívő s nagyobb megvetője minden sovínizmusnak és vad-magyarságnak. Amint most erre visszagondolok, az az érzésem, hogy talán minden ilyen nemzeti gyanú és sértettség és gyűlölet efféle kis ostoba félreértésekből eredhet. Mi menti meg ettől egyszer a világot? Talán mi, humanisták, akiknek mesterségünk az értés és megértés? (Ha egyszer igazán összefognánk és csakazértis és csökönyösen és tüntetőleg megértenők egymást!) Vagy azok odalenn a félhomályban, akik még őrzik, amit mi elvesztettünk, a közös dalokat, közös meséket, közös emberséget? Vagy mindez csak ingyen álom, szárnyas ábránd s ha valóra próbáljuk váltani, meg fog botlani az első lépésnél, mint az albatroszmadár, ha a földön járni kényszerítik?

Bizonyos, hogy Fogaras elsüllyedt számomra, átgurult valami járhatatlan szakadékon, közelebb csúszott a Fekete tengerhez, belemerült az árba s erős a gyanúm, hogy az a Fogaras, melyet én ismertem, már nem is létezik. Egyszer mégis szeretném, ha visszamehetnék a régvolt helyére, fölhágnék a galaci dombra s szembenéznék a havasokkal. Azok, gondolom, most is a régiek. Velük még el tudnék beszélgetni a régi dolgokról, ők még emlékeznek emlékeimre s mindenkihez a maga nyelvén szólnak.

A JÓ HALÁL

1938 január

Hirtelen halálnál nincs nagyobb szerencse, - mondja az idősebb Plinius. Nemrég olvastam ezt; bevallom, nem magában a pliniusi szövegben, hanem Charles Maurras ifjúkori novelláskötetében, ahol egy novella mottója gyanánt szerepelt. Az érdekességét az adta meg hogy ennek a novellának még egy második mottója is volt, kajánul alájanyomtatva, mely homlok-egyenest ellenmondott az elsőnek - t. i. a könyörgés a Mindenszentek Létániájából: *Hirtelen és váratlan haláltól ments meg, Uram, minket!*

Furcsa módon maga a novella hiányzott a mottók alól. Maurras mint szigorú szerző, kihagyta régi könyvének abból az új kiadásából amely a kezembe került. Nem tartotta már magához méltónak. De az egymásnak feleselő mottókat megsajnálta; ez a játék tetszett neki. Ezek megmaradtak, külön lapon, egy mentegetőző jegyzet kíséretében, az eltűnt novella címével együtt:

A JÓ HALÁL

Maurrast melleleg kissé nehéz elképzelni egy halálnovella szerzőjéül. Ez a név annyira az életé! Sőt az aktuális életé, a politikáé. Mondják, veszélyes huszadik századunk nem egy átkos vagy dicső irányzata maurrasi sugalom. De a halál előtt még a századok is eltörpülnek. S mit jelent a kor minden izgalma s veszélye a kötelező elmúlás gondolatával szemben! Egy pár év még, ide vagy oda, a legjobb esetben, s milyen mindegy már minden politika, élet és irányzat! Egyetlen probléma marad csak izgató, noha köznapi s együgyű, elcsépelt és reménytelen, akár a Fermat-tétel: az amit a forgalomból kivont maurrasi novella címe és mottói adnak fel!

*

(Koponyákat rajzolgatva.) - Ez a két mottó ahogyan egymással szembenéz, mintha maga a pogány és keresztény lélek nézne szembe. (S mindegyik kicsit ijedten a másiktól.) A két lehetséges emberi magatartás a halál irányában. Nincs más lehetőség!

Mindegyik ijesztő! Hirtelen és készületlenül zuhanni az ismeretlenbe. Vagy ellenkezőleg, várni, készülni rá, árnyékában élni, a haláltudat rettentő szorongásában melyet a boldog állatok nem ismernek... Ki méri föl hogy melyik a rosszabb? Ezt mindenki csak maga döntheti el a maga számára, máshogy a keresztény és máshogy a pogány. Mondd meg, mit jelent számodra a halál, és megmondom, ki vagy?

Különbözik-e az élettől - egy külön birodalom? Vagy a halál is csak az élethez tartozik, és az életben van? Ha az első az eset, akkor a halálra valóban készülni kell, ahogy a hívő keresztények minden időben ájtatosan készültek rá. S nincs nagyobb szerencsétlenség, mint ha ez a minden percben várható esemény készületlenül ér. Ez talán eldönti sorsunkat, időtlen időkre. A halál vagy *semmi* vagy mihelyt *valami*, akkor már sokkal-sokkal több és fontosabb az életnél. Még a Mathuzsálemek élete is csak kicsiny és jelentéktelen előszobája ennek a félelmetes örökkévalóságnak.

Lámlám, magam is koponyákat rajzolgatok a papír szélére. Valamikor semmi volt nekem a halál; csak most döbbenek rá, mennyire pogány voltam. Aki a halálban csak az élet végét látja, annak számára a halál minden réme voltaképp ideát van az életben. Nem is a haláltól fél, inkább csak a halál félelmétől fél. A borzadály a Semmi közelségén, a kétségbeesés hogy mindent itt kell hagyni, a halálküzdelem gyötrelmei, igazában mind az élőt gyötrik, a halott mindezt már nem érzi. S mindettől megment a hirtelen halál! Kinek van hát igaza: Pliniusnak, vagy a Litániának? Egy barátom azt mondja, az ő számára nincs halál. «Vagy én vagyok,

vagy a halál; amíg én élek, számomra nincs halál; amint a halál megjelenik, már nem létezem én!» Viszont vannak akiknek a halál bejön az életükbe, melléjük ül az íróasztalhoz és telerajzolja koponyákkal a papirosukat.

*

Pogányság és harcterek. - Nem szándék kérdése ez, mégcsak nem is a hité, mint az irodalom is bizonyítja, mert mindenki ismer hitetlen írókat, akik mégis valóságos megszállottjai a halál gondolatának, akár egy középkori remete. Egyenes a sor, a Haláltáncok vezeklőitől, a Poe és Baudelaire fajtájú költőig. Ezeknek a halál jelent valamit, létezik, külön félelmes birodalom s nem csupán az élet negatívuma. Viszont Montaigne aki pedig hívő kereszténynek vallja magát, úgy gondolja hogy a halálban csak a gyászpompa a félelmes. A gyászpompa és siráncozás: ahol ilyesmi nincs, mint a harctereken, a halál szinte közömbös eseménnyé válik, akár magunkról van szó, akár másokéről. (Másképp valamennyi hadsereg siráncozók és gyászolók serege lenne.)

Bombazáporok korát éljük, s ugyanakkor a halál szinte kiesik fantáziánkából, talán épen ezért. Lassankint mindenki pogány lesz, s pogány módon gondol a halálra; a keresztény gondolatot ki se bírná. Schopenhauer még a halálangyalban látta a költők fő ihletőjét az igazi *Musagétés*-t. Ma szinpadainkról eltűntek a véres tragédiák, s könyveink alig emlegetik a halált, (hacsaknem játékká s kéjjé varázsolva, mint legutóbb egy új magyar regény.) Én mikor most ilyen komolyan és zordan beszélek róla, valósággal úgy érzem, hogy illetlen vagyok. Euthanasia, az igen! vagy kalandos és hirtelen halál: utolsó pillanatig kiélvezni az élet kalandját, mely után a halál már csak egy pont a mondat végén, senkise gondol rá előre, s utána új mondatot kezd az író, más témáról. Esetleg öngyilkosság, ha nagyon belefáradtunk az életbe, mert a halál már *semmi*.

*

Squeak and gibber. - A tudomány pedig, furcsa módon, épen most kezd rájönni arra hogy a halál talán mégsem egészen olyan semmi. Szinpadainkról eltűntek a véres tragédiák, s tragédiáinkból a shakespearei kísértetek. S közben maga a modern tudomány váratlanul rehabilitálja a kísérteteket: ugyanaz amely az ész nevében száműzte őket egykor. Még pedig épen a legvalószínűtlenebb, legeggyűgyűbb kísértethistóriák tűnnek föl nem egyszer hiteleseknek a tudomány megvilágításában, épen valószínűtlenségük teszi őket hitelesekké. Shakespeare *Julius Caesar*jában a szellemek éjjel «nyivákolnak és hadarnak» Róma utcáin, *squeak and gibber*. Nyivákolnak és hadarnak azok a modern kísértetek is akik a *Psychical Research* kiváló tudósai által mind sűrűbben s mind szigorúbb módszerekkel kivizsgált modern szellemjelenések eseteiben szerepelnek; a shakespearei szavakat Aldous Huxley, a híres regényíró, alkalmazta e furcsa tulvilág jellemzésére.

Különös az az egybehangzás amit ezek a hitelesített tünemények mutatnak, egymással is, és azokkal a régiebb, sőt egészen ősi esetekkel, amelyeket irodalom, mese, hagyomány megőriztek. Különös, és épen nem olyan természetű amilyent várna az ember. Mostanában sokat lapozom a Myers híres, óriás gyűjteményét, *Human Personality and its Survival after bodily Death* és csodálkozásom egyre nagyobb lesz. A szellemek nem viselkednek a befejezett élet fölényével, s nem tette őket bölcsekké a megismert tulvilág. Ellenkezőleg, gyermekesen «nyivákolnak és hadarnak», valami furcsa ügyefogyottság tűnik föl rajtuk, féllángra csavart élet, mely emlékeztet azoknak az alvilági szellemeknek életére akiket Odysseus idéz föl Homérosznál, s akiket egyre újból és újból itatnia kell az áldozati vérről hogy egy kissé erőre kapjanak. Érthető ha a homéroszi hős inkább szeretne utolsó cseléd lenni e földi életben, mint király az alvilág árnyai közt.

*

A közömbös halál. - Micsoda erő működik e tüneményekben, s micsoda szellemek ezek? Purgatóriumi lelkek, ördögök csalképei, vagy csak egy-egy túlélő képzetscsoport, mely az érzékek által nem táplálva, lassan maga is utána hal a testnek? (A halál után eltelt bizonyos időn túl nem fordulnak már elő jelenségek.) Talán a telepatikus befolyás hat még az élet megszűntével is; mert hogy nem lehet ez mindig pusztán az élők tudattalanjának kivetítődése, azt nem egy eset kétségbevonhatatlanul bizonyítja.

Akárhogy is - ha csak távoli lehetősége lenne is az ismeretlen birodalomba való bepillantásnak - nem izgatóbb dolog volna-e ez, mint akár a Marsba való utazás, nem is említve a sztratoszférákat? Nem kellene-e szívdobogva figyelni rá, kivált napjainkban, ebben a háborús világban, mikor annyira sietünk, a természetet megelőzve, tömegekben küldözni egymást amaz ismeretlen birodalomba, «honnan nem tér meg utazó»? Ehelyett ki törődik evvel az egész komplexummal, a szaktudósokon s néhány világtól-idegen fantasztán kívül? Mondom, pogányok vagyunk, s talán sohasem vette körül a halál dolgait akkora közöny mint manapság. Csökönyösen és az utolsó percig csak az élet érdekel bennünket - az élet amelyből mind kevesebb és szomorúbb részünk jut.

Nálunk ujabban a szellemiség ujjaéledéséről beszélnek, a materiálizmus bukásáról; a vallási nemtörődöm mintha alábbhagyott volna, sokan tódulnak a templomokba akik azelőtt feléje se mentek volna. De hánynak jut eszébe ezek közül a vallásosok közül hogy a vallás túlvilágot is jelent, s aki nem készül a halálra, az nem is igazi keresztény? Mennyi minden válnék itt értelmetlenné, ha csak egy halvány lehetőségét is megengednők, hogy a halál nem pusztán negatív valami, és befolyásolhatja életünket. Igazán következetes talán csak az az esztétikus, aki azért nem tartja megfelelő megoldásnak a hős halálát a tragédiák végén, mert hisz túlvilág is létezik, ahol jó és gonosz úgyis elveszi jutalmát s büntetését... Ha erre gondolnának, legalább akik keresztény hívőknek vallják magukat, másképp látnák a földi dolgokat, s aligha-nem másképp is viselkednének. Dehát, ismétlem, pogányok vagyunk; én magam is csak azért elmélkedem itt a halálról, mert mostanában nagyonis ráérek. Ágyban fekszem, s egész nap nézhetem a fekete hollókat, ahogy keringenek a havas Vérmezőn.

A TÖMEG ÉS A NEMZET

1938 május

Öt hétig lebegtem különös öntudatlanságban. Alighogy kissé fölocsudtam, az első hír mely a világból hozzám ért, ijesztő volt és szinte apokaliptikus. Ausztria bukásának híre volt ez. Még a csöndes szanatórium falait is megrázták hullámai, heteken át másról sem hallottam, mint «pánikhangulatról», vagy ami mégjobban lehangolt, kritikátlan, naiv reményekről. A tét hazárdnak látszott, minden fogalmon túl: csak végletekről volt szó. Magyarország elpusztul. Magyarország visszanyeri integritását. «Egy kardcsapás nélkül mienk újra minden». «*Hannibal ante portas: végünk van!*»

A fejem örvénylett; beszélni még nem tudtam; gondolataim kaotikus tervekben forrongtak. Írni szerettem volna; ódákat és esszéket terveztem, nemzetem sorsáról, helyzetünk nagy veszélyeiről, s a magyar szellem elpusztíthatatlan erejéről, melyben erősen hiszek, mert magamban érzem azt. Nagy terveimet kicsi és szomorú kérdések zavarták meg, nem volt idő a messze jövőről töprengeni. A jelen beleszólt, elég csunya szókkal. Körülöttem a zsidókérdést vitatták, s a sajtó megrendszabályozásának módszereit. A témák színvonala egyre süllyedt; alig éreztem hogy közöm van hozzájuk. Nem a nemzetről volt többé szó, csak osztályokról, fajokról, pártokról.

Tulajdonképpen miért is írok erről, mi kényszerít hogy, félig még betegen, fölvegyem a tollam? A politika mindig nagyon távol állt tőlem, és távol áll most is. Eszem ágában sincs az a naivság, hogy beleszólhatnék az eseményekbe. Mint avatatlan, nem is igen mernék beleszólni. Amit itt ma mondani kell és mondani lehet, azt megmondták mások, nálamnál sokkal hozzáértőbbek. Ez nem az én terem, a költő itt idegen madár. Itt fajok és osztályok küzdelme folyik, amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, mely nem az én korom. Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsolatokat.

Rosszul ismeri ezt a szomorú huszadik századot, aki a «nacionálizmus korának» nevezi. A nacionálizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azáltal, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsolatokat; kedvesebb neki a testi kötelék amit a faj jelent, vagy az érdekközösség amit az osztály képvisel.

Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét.

Mondom, semmi közöm ehhez a századhoz: már régtől fogva nem érzem magam modern embernek. Bár keserűséggel s aggályokkal tölt meg, ha ez a barbárízű modernség betör a mi magyar életünkbe is, s ujjenyomatot hagy szentségeinken. Mostanáig szerettem azt hinni, hogy nemzetem se modern nemzet, higgadtan őrzi tisztelt hagyományait, s nem kapkod politikai divatok után. De ahogy jeleztem, politikai kritikát én nem mondhatok, az aktualitáshoz nincs illetékességem. A politikus ritkán teheti azt ami elvileg s magasabb szempontból helyes volna: meg kell alkudnia a körülményekkel, s mai, demokratikus világunkban, a tömeg hangulatával is. Ez a reálpolitika. Bizony, egy csöppet sem irigylem a reálpolitikust, akinek a mai tömeggel kell megalkudnia. A tömeg nem ugyanaz, mint a nemzet. A nemzet néha csak egy-két emberben él, míg az utcán ezren is ordítóznak. Volt idő hogy a magyar nemzet is csak egy-két emberben élt. Máskor elrejtőzött, tanulószobákban és parasztgunyhókban. A nemzet a lélek, a tömeg csak a test. Sajnos, a test uralmának korát éljük, a «tömegek lázadásának» korát. A modern politika nagy dilemmája éppen ebben van. Ki fogja visszaállítani a szellemnek

régi tekintélyét a tömeg előtt? Ki bírja rá a sokakat, hogy hallgassanak a józan kevesekre? Ijesztő paradoxona a demokráciának! Amit csak a mélyebb s komolyabb kultúra oldhat meg, hogy jóvá tegye a tömegműveltség és félműveltség szörnyű vétkeit.

Mi magyarok nagyszerű nemzeti kultúrát örököltünk, melynek gyökerei ma is erősek és termők. De nevezhetjük-e ezt a kultúrát közkincsnek, akár csak vezető középosztályunk köreiben is? Szekfü Gyula kemény szavait szeretném visszhangozni, hogy kifejezzem nagy aggodalmamat ezen a magyar úri műveletlenségen. Csak ez teszi érthetővé, hogy régi és új bölcsseink tanításai erőtlen maradnak a kor félművelteinek hitvány jelszavai mellett. Ha elvész ez a nemzet, csakugyan azért vész el (ahogy Széchenyi jósolja Aranynál), «mivelhogy tudomány nélkül való». Tudomány nélkül - azaz mélyebb és szellemibb műveltség nélkül: ami megadná neki az igazsággal való nyílt szembenézés megszokását, az emberi szellem és erkölcs önbecsülését, s a maga helyzetének s feladatainak megértését e világban. Útban van-e ez a kultúra a sorsukat most kovácsoló magyar tömegek felé? S mit tettünk, hogy útját könnyítsük? Félős hogy inkább még nehezítjük. A sajtótörvényeknek megvan a maguk veszélyes dilemmája, akár a demokráciának. Aki a rosszat akarja irtani, könnyen a jót fojthatja meg. Az igaz irodalom elsenyved a korlátok közt. A tömegműveltség sablöntermékei ellenben vígan virulnak s gyönyörűen alkalmazkodnak. Pedig ezekben van a valódi «nemzeti veszedelem».

Úgy látszik egyszóval, nem sok a remény a közeljövőben, hogy a Szellem ismét úr legyen a nemzeten - ahogy történetének klasszikus korszakában, az Eötvösök és Deákok idejében úr volt - s ellen tudjon állni a szörnyű politikai divatoknak, a barbárság különböző ragályainak, melyek ma fertőzik Európát. Megtörténhetik, hogy egy ideig nem is igen mer hangot adni: elhallgat, hisz néhányszor elhallgatott már századaink alatt. Elhallgat, mint kilencszáztizenkilenc tavaszán. Az írók máris különös öncenzúrára érzik magukat kényszerülve. Mégis, ahogy e cikk elején írtam, én szívem legmélyén gyógyíthatatlan hiszek ennek a magyar szellemnek mindent kibíró erejében. Elhallgat, de nem hal meg. *Fluctuat, nec mergitur*. Lassan ébrednek tudatára ennek a bizonyosságomnak, mely fittyet látszik hányni a tényekre: nem tartozom azok közé kik nemzetük sorsán kétségbeesni tudnak.

Nem, ez a nemzet nem vész el.

A jövő bizonynyal sötét és kétséges. Ha csak rá is gondolok erre, tele vagyok ijedt kérdésekkel, amikre nem tudok felelni. Hogyan állunk meg, Európa nagy válságaiban, megszegényedett szellemmel s megingott elvekkkel? Hánynak fog használni közülünk, és kiknek, ha a gyűlöletes korhullám hátára kapunk? S mivel fogjuk ezt a hasznot megfizetni? Nem úgy leszünk-e mint a bibliai Ézsau, aki szent jogokat játszott el egy tál lencséért? Nem zuhanunk-e súlyos gazdasági katasztrófába, ezt a lencséstálat szorongatva? S nem fogunk-e, mint a hazardőr, egyre nagyobb téteket kockáztatni, szellemiekben és anyagiakban, ha egyszer e lejtőn megindulunk? Engem főleg a szellemi rész izgat. Mi lesz ha elborít bennünket a zsarnokságnak és barbárságnak az az áradata, mely ebben a szomorú Európában mindenütt ott les már az ajtó küszöbén, ahol az emberi jogokból és közszabadságokból egyetlen parányi rést engednek?

Nem én vetem föl ezeket először. Ennek a kis országnak legkomolyabb politikusai sorra fölvetették. Ha ők nem tudtak felelni, hogyan tudhatnék én? Egyet azonban tudok: a szabad magyar szellem súlyos válságokon mehet át, de kialudni nem fog. Ezt tudom, mert érzem: úgy érzem, ahogy magamról éreztem egész hosszú betegségem alatt, hogy nem fogok meghalni. Mélyen a tudat alatt ült bennem ez az érzés; lelkem legbelsején egy pillanatig sem vettem a veszélyt komolyan. S amint kábultan, lábbadozva, s félig még lázasan hallgattam az első híreket melyek a politika szédítő fordulatairól s Magyarország új, kockázatos helyzetéről beszéltek, szinte azonosítottam magamat hazámmal: mindez csak múltó betegség!

Így érzem ezt ma is, s nem tud ijeszteni a dilemma hogy zsidók leszünk vagy németek. Én még mindig azt akarom hinni hogy a zsidók és németek lesznek közöttünk előbb-utóbb igaz

magyarokká. A politikai divatok jönnek és eltűnnek. Eltűnik maga a korszellem is, mely sugallja őket. Minálunk Magyarországon azonban a korszellem mögött, s attól túlkiáltva, de meg nem fojtva, él egy másik szellem is, mely nem függ a korszellemtől! Ez a magyarság régi, nemes és keresztény szelleme, mely már Szent István korában hátat fordított a barbárságnak, szakított a pogány törzs-élettel s asszimilálni kezdte az idegent.

Ez a szellem adta meg az európai Magyarország erkölcsi erejét s életlehetőségét a művelt népek közt. Keleti jellemünk s nyugati kultúránk találkozott ebben a szellemben, becsületes lovagiasság s belátó okosság. A szabadság pogány szeretete egyesült a béke és igazság krisztusi hitével! Hogy megszüljék többek közt a magyar jogérzetet, mely nemzetünk egyik büszkesége.

Ennek a szellemnek kivirágzása volt a XIX. század magyar liberálizmusa. A legtisztább keresztényi érzés sugallta: az emberszeretet s az emberi lélek szabadságának tisztelete.

Vajjon ez is csak koráramlat lett volna, amellyel egyszerűen szembe lehet állítani, mint egyenrangú koráramlatot, napjaink alacsony fajgyűlöletét? Nem, ez a legnagyobb magyar szellemek keresztény világnézetének morális kiteljesedése volt! Krisztus elveinek logikus alkalmazása. Aki előtt «nincs pogány, nincs zsidó», aki az embereket nem fajta szerint, hanem egyénenként kívánta ítélni, aki testvérnek szánt mindnyájunkat, s szabadnak az emberi lelket e világ hatalmasaival szemben! Az ő szellemében is pusztá korszellemet akartok látni, mely elavult vagy elavulható? Csakugyan úgy volna, hogy ami egyik korban a legszentebb igazság, az a másikban, mint ócska limlom, arra való hogy szemétként söpörjék? Szó sincs róla; ami egyszer igaz volt, mindig igaz marad. S ha mindenki ellene cselekszik, akkor is igaz marad. Kétszer kettő négy marad akkor is, ha minden táblára ötöt írnak.

Faji kérdés s mindaz ami ezzel összefügg, magában kicsi dolog, s ahogy mondtam, voltaképp semmi közöm hozzá. Sőt osztom a Schopenhauer véleményét amely szerint a faj mint olyan (ez a materiális és tenyésző princípium) többnyire csúnya és ellenszenves valami. Az emberi nagyság vagy szentség vagy szellem mindig az egyénben jelentkezik, sohasem a fajban. De itt most többről van szó mint egyszerűen fajküzdéletről és faji kérdésről. Igazában vallási kérdésről van szó, éspedig a mi keresztény vallásunk kérdéséről, nem a zsidókérő. Megyünk-e tovább a keresztény elvek útján, ahogy mentünk már majd ezer éven át, vagy visszatérünk érzésben a törzsi pogányságba? Hiszünk-e még kortól és helytől független erkölcsi igazságokban, ahogy vallásunk tanítja hinni? Vagy csak koráramlatokban, «fajtánk igazában», s a «mai idők követelményeiben» hiszünk? Én katolikus vagyok. Számomra az igazság is csak katolikus lehet: azaz egyetemes érvényű, minden fajokon és századokon fölüli álló!

S ez az oka azért - mondom, még betegen s nagy fájdalmak között - majd két hete rovgatom már ezt az írást, szinte soronként, ahelyett hogy egy aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírásával könnyítettem volna lelkiismeretemen. Politikához nincsen közöm; amihez közöm van, az az erkölcs. Ez az írás erkölcsi hitvallás. Az érdekcsata engem nem érdekel. Annál inkább érdekel az ami fölötte áll minden küzdő érdekeknek.

A gyakorlati kérdésekhez, megvallom, nem értek. Én nem vagyok reálpolitikus s nem ítélem meg a pillanat szükségességeit. Feladatom ennek ép az ellenkezője. Nem kell alkalmazkodnom a körülményekhez - de nem is szabad! Író vagyok, a szellem embere. A cselekvés rabszolgái evickéljenek kis kényszereik között, segítsenek magukon s pártjaikon, ahogy tudnak. Az én szolgálatom: megőrizni népem legtisztább erkölcsi hagyományait, nem engedni hogy az igazság szelleme elavuljon. A kezdődő barbárság lármája közt ébren tartani a lelkiismeret sajgó nyugtalanságát. Megóvni egy jobb idő számára az emberiség megvetett eszméit, a szellem és szabadság tiszteletét. Ezek a nemzet igazi szentségei. Ha őket az áradat prédájául engedjük, micsoda anyagi előny vígasztalhat? Akkor többé talán nem is nemzet a nemzet. (Csak tömeg, vagy állam.) S minden bizonnyal nem magyar a magyar!

KÖLCSEY

1938 augusztus 24

Többet beszéltek róla pár hét alatt, mint talán az egész száz éven át. Úgy kellett újra felfedezni; szinte elmerült a saját dicsőségében. Ahogy nagyjaink közül annyian. Már csak egy arany név volt, a saját sírja fölött. Már csak egyetlen verset jelentett, sőt inkább csak egy strófát. S ez a vers is olyan már számunkra, mintha nem is egy költő verse volna, hanem titokzatos módon mindnyájunké, az egész nemzeté. Aki a *Himnusz*t hallotta, nem a költőre gondolt. A nemzetre gondolt. Így azonosodott a költő nemzetével, hogy neve is már alig jelentett mást, mint a magyarság sóhajtó száját s fohászkozó keblét.

De éppen ez az elszemélytelenedés mutatta nagyságát. Olyan valaki volt, aki képviselni tudta a magyarságot. Akiből maga a magyarság beszélt: a magyarság, mely tudnivalóan nem annyira tömeg, mint inkább szellem. Nem a «milliók hangja...» Hanem az érzés, az öntudat, mely teljes gazdagsággal és erővel csak egyesekben él, néha csak kevesekben. Az idők ma megint megéreztették velünk ennek az öntudatnak szükségét; mint ahogy válságok idején eszmél az ember igazán magára.

Milyen minőségben képviselte Kölcsey a magyarságot, ahogy csak a legnagyobbak képviselhetik, a vezérszellemek? Kihez folyamodunk, mikor őt lapozzuk föl szorongattatásunkban, mint valami kalauzt vagy jóskönyvet? A költőhöz? A politikushoz? Bizonyos, hogy a legszebb magyar versek néhányát ő írta meg. De ha Parnasszusunk fejedelmeinek nevét kérdezik, nem ő jut eszünkbe. A politika elvonta a költészettől. Viszont a politikusok mégis inkább költőnek tekintették. «Kölcsey szónoklatokat írt az országgyűlésen», mondja Kemény Zsigmond, «versek helyett az irodalom számára».

A célt a cselekvésben látta, akár a politikusok. «Az élet főcélja a tett», kiáltotta egyszer. Csakhogy a cselekvésben is a tökéletességet szomjazta, mint a költő a versben. Ideálja a görögség álma: a tökéletes szépség és igazság. Aggodalmasan kereste és nélkülözte ezt, s ez az aggodalmasság tette őt bírálóvá és elégedetlenné. «Én ha időm és alkalmam volna, az egész világot szeretném recenseálni», írja Kazinczynak. És csakugyan egy nagyszerű versében, melyet közvetlen a *Himnusz* után írt, az egész világot «recenseálja». Költőkkel szemben is ő a nagy «recensens», irodalmunk első kritikai lángelméje. Sokan még ma is rossz néven veszik kíméletlenségét, mellyel a legnagyobbak gyengéire is rátapintott.

Ugyanezt az aggodalmas szigort alkalmazta a politikára. Kiterjed ez adatainak gyűjtésétől kezdve országgyűlési beszédeinek stilizálásáig. Most, az évforduló alkalmából csodálkozva fedezték föl az első magyar falukutatót abban, akit feszesen dikciózó s mondatainak ritmusára mindenek fölött ügyelő szónoknak ismertek. A valóságban a magyar nép életének és viszonyainak vizsgálata ugyanabból az aggodalmas lelkiismeretességből fakadt nála, mint a körmondatok zengzete. A tökéletesség szomja mindenütt: a tökéletes szépségé és igazságé. S ennek csak végső betetőzése, hogy mikor a megváltozott utasítások folytán nem cselekedhetett többé eszményei és elvei szerint, lemondott képviselői megbízatásáról, s visszavonult a politikától.

Valóban a tökéletesség szomja és igénye nagy akadály a politikusnak. Minden léptét nehezíti s végül is lehetetlenné teszi mozgását. A tökéletesség nincs otthon e földön. Az emberi cselekedet már lényegénél fogva tökéletlen, mert a tökéletlen valóságokhoz kényszerül alkalmazkodni. Mi kellene cselekedeteink tökéletes szépségéhez és igazságához? A tökéletes szabadság kellene: ami nem adatott a politikusnak. A politikus a viszonyoktól függ. A cselekedet sohasem szabad. Szabad csak a gondolat lehet e földön; és a szó, a kimondott gondolat. De ez

néha már maga is cselekedet. Sőt a legnehezebb része a cselekedetnek: a kezdete. Úttörő, indító, világító.

A szó, amely már-már cselekedet - de a cselekedet tökéletlensége s megalkuvásai nélkül - ez Kölcsey igazi birodalma. S ebben van nagysága. Egészen tisztán költő csak ritkán volt, egészen tisztán politikus soha. Szónok volt. A szó embere, mely hidat csinál a gondolatból a cselekedetbe. Nem az öncélú szép szóé, hanem azé, mely mozgatni és változtatni kíván; akaratból jön és akaratra hat; szabadság szüli s maga is fölszabadít s szabadságot teremt. Kölcsey előtt valósággal ez látszik a szónoki művészet lényegének: a szabadsággal való kapcsolata. «A szónokság szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik», mondja. «Szó szavat húz maga után; élő tanácskozásban fejlődik ki s tartatik fenn a szabadság szelleme; s jaj a nemzetnek, mely írott parancsokat némán olvas, s vakon engedelmeskedik.»

Így gondolkodott Kölcsey a «szónokságról» s a politikai viták szokásáról, amelyet oly divat napjainkban üres szalmacséplésnek s talán még nemzetrontó veszedelemnek is tekinteni. És így gondolkodott a szabadságról. Szó sincs róla, hogy szabadságrajongása csak a korszellemből fakadt volna, a század liberális áramából. Ezt magával hozta, «büszke magyar», keletről, ahol «fájának törzsöke nőtt». Ifjúkorában szerelmi ódát írt a szabadsághoz, *Hozzá* címen, sapphói mértékben. Később, amikor a *Himnusz*-ban a magyar történet viszontagságait sorolja föl, a legnagyobb szerencsétlenség, amire gondolni tud, ami a végső fohászt előkészíti és indokolja, nem a tatár, nem a török pusztítása, nem a «vérözön» és a «lángtenger». Nem, hanem az, hogy «a holtnak véréből» nem virul szabadság, hogy mindez a sok szenvedés és vértanúság nem szerezte meg számunkra az egyetlent, a legnagyobb kincset... Az egész költemény ezen sarkallik. Nemzeti himnuszunk igazában a szabadság himnusza. Káromlás szolgaszívvel énekelni.

A szabadság, amire a politikus-költő szomjazik, amit őriz és kiterjeszteni akar, a történeti magyar szabadság, a magyar nemzet és a magyar ember ősi szabadsága, az ősi alkotmány szabadsága. Ebben az egyben konzervatív, noha egyébként mindenben újító, «reformszellem», aki nem azt nézi, «mi van most», hanem «ha az ami van, jól van-e? S a nemzet és a kor szükségű változást, eltörlést és újítást nem kívánnak-e?» Nem mintha kritikátlanul leborulna a korszellem előtt; sőt gyakran gúnyolja is annak «mágiás» hatalmát. Nagy tanulság nekünk abban is, amiben haladó és európai, abban is, amiben makacs és magyar. Magyarországot modernné kívánja, boldog nyugati országok társává, egyenlő színvonalon. De eszéágában sincs, hogy az ősi magyar alkotmányt odaadja a korszerű haladás tállencséjéért. «Nem egyszer hallottam a gondolatlan állítást», mondja, «hogy törvényeink és egész polgári alkotmányunk a régen mult századok körülményei között támadván, az újabb kor megváltozott helyzetéhez többé nem illenek s azokat másokkal kellene felcserélnünk. De vajjon lehet-e idő, mikor az emberiségnek kevesebb szükségű legyen a szabadságra s abból folyó jótéteményekre, mint egykor volt? Miért a mi szabadságunkat őrző szent alkotmányt semmivé tenni? Hogy emberi jussainkat elveszessük? Annyira elalacsonyult talán senkise leszen, hogy e természet ellen való óhajítás benne támadhasson». Fontolnivaló, prófétai óvás. Mintha nem is több mint száz évvel ezelőtt írták volna.

Kölcsey éppen abban korszerű ma, amiben határozottan és kiáltóan korszerűtlen. S ez talán a korszerűség legszebb és legtermékenyebb formája. Világnézete ellenkezik a ma divattal, s megerősít ellenmondásunkban mindazzal szemközt, ami korunk szellemében kóros és veszélyes. Még emberi jelleme is ellenmond annak, ahogyan a mi korunk szereti képzelni a magyar lánglelket, az újító és jövődőlért harcoló magyart. Nem a Koppányok vére lázad benne. S csöppet sem «öserő», ahogy ezt ma értik. Ellenkezőleg, finom, nyugati elme, kiművelt, s ahogy leírtam, aggodalmasan szigorú s óvatos; hazáját a nagy európai kultúrközös-

ségben óhajtja látni, s protestáns létére mély rokonszenvet érez a katolicizmus nemzeteket átölelő egyetemessége iránt. Szent István gyermeke, mint minden igazi nagy magyar.

Szavaiban sem görget sziklákat, inkább csak körmondatokat, kimérve s művészien. Nemzeti vérmesség helyett kedélyén a sötétenlátó ember csüggetettsége uralkodik. Fajához szigorú, sőt kegyetlen. Egy megrázó költeményében az egész magyar fajtát korcsnak mondja. Egy másikban, mely ennek folytatása, pusztulásukat jósolja, s odáig megy, hogy ezen nem is talál sírnivalót: «más hon áll a négy folyam partjára, Más szózat és más keblű nép, S szebb arcot ölt e föld kies határa»... Szörnyű, önkínzó látomás, melyért ma talán nemzetgyalázás vádját kiáltanák. De titkon mégis mindennél jobban szereti ezt a sokatszenvedett népet, s bízik jövőjében, ahogy mindannyiunknak bízunk kell, ha élni akarunk. Nem a szerencsében bízik, nem az erőben; inkább az igazságban, a szenvedés jogában. «Megbűnhődte már e nép A multat s jövődőt.» Ezek a sokszor vitatott szavak igazában ugyanazt jelentik, amit ama másik hatalmas kiáltás: «Egy ezredévi szenvedés Kér éltet vagy halált!»

TEREMTŐ UTÁNZÁS

1938 június

Teremtő utáNZás. - Akármilyen halálos vádként hangzik is ez a mai irodalom piacán: be kell vallanom hogy én is utánoztam idegen írókat. És pedig nemcsak úgy, önkénytelen, ahogyan mindenki többé-kevésbé hatása alatt van valakinek, legalább indulásában és eleinte, mert a szűznemzés és öntermődés csoda volna. Nem, én teljes tudatossággal és szándékosan utánoztam! Minden törekvésem az volt hogy mennél tökéletesebben hasonlítsak választott modellemhez, vagy inkább ahhoz a képhez mely róla lelkemben élt. Mentségemre csak azt tudom fölhozni hogy ez a kép nem igen hasonlított az eredetijéhez.

Ugyanis csupa oly író szerettem utánozni akit magam sem ismertem. Mihelyt megismertem, esetleg már nem is érdekelt többé. De amíg alig volt más mint pusztán név - többnyire nagyon szép, előkelő, sejtelmes hangzású idegen név - s viselőjének műveiről csak itt-ott olvasott újságcikkekből, irodalmi sznobok elejtett szavaiból lehetek némi homályos fogalmaink: addig izgatott mint egy ismeretlen ország, sohasem látott táj, legyőzhetetlen nosztalgiával! Ott akartam állni az ismeretlen ország kellős közepén, beszívni a táj hangulatát, színeit, ritmusát, levegőjét...

A legegyszerűbb lett volna, megszerezni az illető író könyveit... De ez nem egyszer nehézségbe ütközött. A könyvek drágák voltak; vagy a nyelvet nem értettem, és magyar fordítás még nem létezett. Boldog ifjukoromban például. Amelyet inkább szomjas ifjukornak lehetne nevezni... Az is előfordult, a diákévek folyamán legalább, hogy a csábító tartomány tilos volt. Tizenötéves koromban meg kellett ígérnem apámnak hogy némely írók munkáit nem veszem kezembe: ezek még «nem nekem valók». Jámbor, vidéki fiúcska voltam. Becsületesen megtartottam ígéretemet.

De az «ismeretlen birodalomról» azért nem mondtam le. Ha nem olvashattam (például) Zola-regényt, - mindenesetre irhattam magamnak! Irtam is. Zola-regényt és Maupassant-novellát - ahogy egy gyermek elképzelhette a véres, szennyes, izgalmas életnek - a nagyszerű és nagybetűs Életnek - efféle szókimondó, nyers vagy «modern» ábrázolatait. Sajnos, ezek a gyermek irásművek már régen elvesztek. Ha fönmaradnak, emlékül szolgálnának arról amit a szomjas kamasz számára egy-egy ilyen kikiáltott, tilos író neve jelentett.

Csak a neve - a név prousti varázsa! De talán nincs is ennél nagyobb varázs. Mikor később például egy igazi Zola jutott végre a kezembe, az már szinte csalódás volt. Már nem az volt amit én olyan nagy igyekezettel szerettem volna képzeletből rekonstruálni. Regény volt, mint más regény, akármilyen remek és merész is. S amiről szólt, az csak a közönséges, kisbetűs élet. Egy Zola-regény, semmi más... egy Maupassant-kötet. Aztán jött egy idő, amikor a felfedezett és megsejtett író már nem is kívántam mindig okvetlen olvasni. Jobb volt csak úgy, a hozzámjutott jellemzések és kritikák alapján elképzelni, s inkább nem ellenőrizni az elképzelést.

Olvasókedvem kölömben is alábbhagyott az évek teltevel; időm is egyre kevesebb lett. De képzeletem továbbműködött, s új és új szellemi birodalom sejtelmeivel izgult, amint egy-egy új író neve kezdett zengeni körülöttem, vagy akár régié, kit nem ismertem még. Egyszer egy amerikai folyóirat különszámát dobta elé a véletlen, melyet Henry James emlékére adtak, akitől én egy szót sem olvastam soha. Olvasni nem támadt vágyam a különszám hatása alatt sem; de megirigyeltem bizonyosfajta novelláit, melyeket életének egy korszakában írt, s melyeket a közölt méltatások igen érdekesen jellemeztek. Valami hasonlót kívántam írni én is. Nem áruolom el, melyik novellám született ily-módon, de bizonyos hogy nem a leg-

rosszabb. Az olvasó nem fog ráismerni, mert (ahogy utólag meggyőződtem) a *valódi* Henry James-ekhez semmi köze ennek. Csodálatos, mennyire nincs köze. Az én novellám egy nemlétező eredetű utánzott. Az utánzás olykor teremteni is tud: olyan valamit hozhat létre amilyen még nem volt a világon, s nélküle nem is lett volna soha.

Jeopardy. - Erről eszembe jut Jeopardy, Cecil M. Jeopardy, a mély és különös ausztráliai író, aki Karinthy lakásán született meg hajdan, egy fiatal, vitákkal izzó téli estén. Ha jól emlékszem, «hármán valának együtt», Karinthy, Kosztolányi és én. Mi adtunk életet a nagy Jeopardynak. Ez már őszintén teremtés volt: három író teremtett egy negyediket, aki mind a háromtól különbözött volna; új alak, új név a literatúrában. Micsoda ösztön viheti az írókat hogy kilépjen önmagából és megpróbáljon *más* íróvá lenni? Talán saját elvetélt lehetőségeit akarja kiélni így: hisz mindannyian többek vagyunk mint amik vagyunk, s minden íróban sok más író él azon az egyen kívül akit az élet és körülmények kialakulni engedtek. Talán az egész kritikai irodalmat ilyenféle ösztön hozta létre: megsokasodni, mássá lenni, azaz beleélni magunkat más írók lelkébe, megismerni titkaikat, szétszedni s mintegy újból összerakni alkotásaikat. Kritika, utánzás, paródia egyazon lelki szükséglet szüleménye; s a *pastiche* egyidős az irodalommal. Talán ez szülte már az Ószövetség apokrif könyveit is.

De mindez még nem elégíti ki mindig az író telhetetlenségét. Nem elég neki újraélni magában oly írók lelkét és titkait akik már előtte éltek és írtak e földön. Olykor egészen újat szeretne próbálni: kit nem izgatott már a gondolat, hosszú írói működés után, álnév alatt újrakezdeni, ismeretlenül s egészen más stílusban, oly műformákkal és bukfencekkel, amiket saját nevében már önnön multja sem engedne meg neki? Vagy kimenni külföldre s angol író lenni: aki csak úgy viszonylana a szegény magyarhoz mint pille a hernyóhoz?

S pláne, ausztráliai angol író!

Jeopardyt azonban nem ez az ösztön szülte; legalább akkor senkise gondolt erre. Jeopardy nem akart más lenni mint gunyoros tréfa, áprilisjáratás, hadjárat az irodalmi sznobok ellen. Már előre élvezték azoknak arcát akik nem merik bevallani, hogy semmitsem olvastak Jeopardytól; akik megesküdnék hogy látták valamely ritka művét első kiadásban; akik összehasonlították a német fordítást az eredetivel. És az extatikus elragadtatást valamely semmitmondó idézet hallatára amit egyenesen számukra fogunk gyártani; «ön ugyebár ismeri Jeopardynak azt a csodálatosan mély mondását» stb. Rögtön hozzá is láttunk ilyesmik faragásához s kiosztottuk a szerepeket. Én esszét írok Jeopardyról, a Walter Pater *Képzelt Arcképeinek* műfajában; Kosztolányi verseket fordít tőle, Karinthy paródiákban karikírozza műveit, stílusát.

Elképzeltük a rohamot, némely divatos könyvüzletek ellen, Jeopardy műveiért.

De először egységes körvonalat kellett adnunk az alaknak, nagyjában megformálni az egyéniséget, megállapítani milióját, s életrajzában főbb eseményeit is, nehogy nagyobb ellenmondásokba keveredjünk. (Kisebb ellenmondás a részletekben nem árt, az még inkább előmozdítja a legendaképződést.) Jeopardynak legendává kellett válnia, rejtelmes alakká, akinek titkát csak mi ismertük. Valóságos szenvedéllyel kezdtük festegetni arcképét - nem volt szabad tul-parodisztikussá sikerülnie, nehogy a célzat nagyon is átlátszó legyen. Nevettük, de titokban élveztük és bámultuk is. Magunk voltunk az első sznobok, mindazok élén, akiket meg akartunk tréfálni. Jeopardy nekünk is imponált; hisz mindent ráköltöttünk ami titokban nekünk is imponált. Versenyt gazdagítottunk alakját. S úgy csúfoltuk, ahogy magunkat csúfoltuk, vagy legtiszteltebb bálványainkat, ebben a hetyke, ifjonti korban. Titokzatos módon mindegyikünk maga volt Jeopardy. Azt hiszem, mindhárman élveztük ezt a misztikus áthasonulást, s később se mondtunk le róla egészen.

Tervünk ugyan (a Jeopardy-név forgalombahozatalával) nem igen sikerült; aminek főként magunk voltunk az okai, a lustaságunk, nemtörődömségünk. Én nem írtam meg a Jeopardy-esszét, Kosztolányi nem fordított Jeopardy-verseket, csak Karinthy adott ki itt-ott néhány fiktív Jeopardy-aforizmat (mert mondanom se kell, hogy Jeopardy aforisztikus szellem volt, s mint ilyen a legmélyebbek közül való.) Egy-egy íróársunk, akinek volt érzéke humor iránt, belement a tréfába; Heltai például egy kitűnő és mulatságos regényében Jeopardyból vette a mottót valamelyik fejezet elé. Egy másik barátunk vezércikkben idézett egy mélyértelmű mondást *Az arany kulcs alatt - Under the golden Key* - című regényből. (Ezt a címet is mi eszeltük ki.) Naiv sznob is akadt, aki fölült a csínynek; Karinthyval nem egyszer mulattunk ezeken. Nekem azonban, bevallom, Jeopardy mást jelentett és ma is mást jelent, mint pusztán holmi becsapást vagy tréfát. A róla szóló tanulmányt nem írtam meg, (talán éppen azért, mert a tárgy komolyabb volt számomra, hogysem csúfot üzzek vele); de a nagy ausztráliai író alakja ma is kísért, olykor szinte mint egy valóság, mellyel egyszer le kellene számolni. Legtöbbször azonban mint egy vágyálom, melybe el kellene menekülni. Vagy egy világ, melyet meg kellene teremteni.

SZENT ISTVÁN VÁROSA

1938 szentistvánján

A kép amit gyerekfejjel alkottam magamnak Esztergomról, egy Benczur-festmény színeiből szövődött. Vajk megkeresztelését láttam lelki szemeimmel; födetlen vállú, daliás ifjú térdelt, csillogó márványmedence előtt, gazdag ornátusú püspökök és díszruhás főurak gyűrűjében. Később Arany János verse került a kezembe, a töredék hősköltemény, melynek színhelye Esztergom; kép és vers nem hazudtolták meg egymást:

*Ül Isztragomban István szent király,
Pap és parasztúr mind körötte áll;
Fején az ékes ujdón korona,
Vállán palástnak himzett bársonya...*

Ez az aranyozott pompájú fantázia kapcsolta össze bennem Esztergom nevét a Szent Istvánéval. Szent István városa: az én fülemben ez mindig csak Esztergomot jelentette; holott a büszke elnevezésre más magyar városok is pályázhatnak, ahogy Homérosért is hét város versengett hajdanában. A valóságos, eleven Esztergomot hajóról pillantottam meg először, a Dunán: s ez csakugyan olyan volt, mintha valami fenséges és szent királyi székhelyre vonulnék be. A bazilika magasból nyújtotta elibém keresztjét; az alkony arany szőnyeget terített a hullámokon át a palotáig; fölötté széles ünnepi karzatot mimelt a várhegy fensíkja, ahol nagypénzü s szenvedélyesen tervezgető primások egykor a Magyar Siont ábrázolták ki. Igaz hogy ez már nem az ősi Esztergom volt; nem a szent király középkori, legendás városa. Szent István palotája lent hallgatott a hegy belsejében, a földbe temetve; ami még látszott volna belőle, azt maguk az új terv építői földelték el, hogy egyenes és szabad térséget nyerjenek a középkorias zegzugok helyett. Annál szédítőbb arányokban állt ott a modern Főtemplom: méltó emlékműve az ezredéves Nagy Magyarországnak, s szimbóluma a szentistváni eszmének! Egy magyar San Pietro, a hozzátartozó magyar Vatikánnal! Messziről uralkodott az egész tájékon, szinte nyomta a hegyet és a várost. Valóban Európa egyik legnagyobb temploma; fala 17 és fél méter vastag az alapoknál; oszlopait hét ember foghatja át kinyújtott karokkal; főoltárán a világ legnagyobb oltárképe... S hát még a hatalmas kupola! Csak a kereszt alatti gomb belsejében 4-5 ember kényelmesen elfér. És az óriás *piazza*, honnan csak a Bernini oszlopcsarnokai hiányoznak! Ilyen pompával, ekkora arányokkal hatott rám Esztergom, az első benyomásomban! Bevallom, ez a számokban kifejezhető nagyság és gazdagság szinte még csüggesztett is. A sekrestye kincstárában viszontláttam a Benczur-kép püspökeinek ornátusait. Ezek igazán gyönyörűek; s még gyönyörűbb például a «Mátyás-kálvária», ez a mesébevaló ötvösmű, talán Pollajuolo alkotása, esetleg részben régi magyar munka. Vezetőm azonban nem művészi szépségekről beszélt, hanem arról, hány drágakő van benne? Méretek és drágaságok tobzódása volt ez; s még folytatódott a Palota termeiben, óriás gobelinek s ritkabecsű porcellánok között. Egy fejedelmi s pazarkodó «mű-városban» jártam; szinte jól esett később fölfedeznem mellette a másik Esztergomot, a szegény és meghitt kisvárost.

A két Esztergom alig ismeri egymást, noha térkép szerint szorosan összenőttek. Közvetlen a várhegy mögött egy másik dombocska áll, éléről szép régi parasztkálvária néz farkasszemet a bazilikával; bajuszos hajdúk ostromozzák Krisztust s csodálatosan gyöngéd szépségű fájdalmas asszonyok siratják. Ott állnak a hegyélen, a szélben, hajadonfőtt és talapzat nélkül, s mintha még ruhájuk is lobogna! S körülöttük a hegyre guggolva, összehúzódva mint menekült csapat, apró, festői, fehér vályogházak, félig beépítve az agyagos partba, egymás hátán csüggve, roskadozva, omló szurdokok és olaszos girbegurbák között: ez Szent Tamás. Mily középkori

kép! Ezek az utcácskák alighanem jobban hasonlítanak a Szent István városának primitív uccáihoz, mint akármi más a mai Esztergomban. Ámbár, mint hallom, egész új telep ez s a bazilika építésével függ össze: olasz kőműveseit ültette ide az akkori prímás, saját telkén engedve helyet vityillóknak. De ki választ már szét itt régít és újat, magyart és idegent? Eggyé gyalulta mind a «százados szelíd szegénység», mely megnevezhetetlen szépséggel árasztja el e dombot; a vityillóknak épügy meglévén a maguk szépsége, mint a palotáknak.

Én egy harmadik hegyről szoktam nézni mindezt, ez az én saját külön hegyem: egy nyájas szőlőhegy kis kápolnákkal és pincesorokkal! Innen a másik kettőt jól belátom, s így szeretem őket látni együtt; itt ütöttem föl nyári tanyámat immár hosszú évek óta. A hidegpompájú Benczur-festmény helyett ma otthonos tájkép néz rám, meghitten mosolyogva, verandám üvegkockáin át, friss színekkel, mint egy rajzhálós karton. Szent István székhelye iparkodó, messziről füstölgő bányavároskák közt pilledten őrzi pompáját s szegénységét. Tekintetem kéjjel csúszkál a csillogó Dunán, a méltóságos kanonokházaktól, a Csitriszigetek ősvadonáig. Ahol én lakom, ott is ősvadon volt, mikor először idecsöppentem, mint egy gyarmatos a Csöndes-óceán valamely ismeretlen szigetére. Mennyi türelem, fáradság, lemondás a gyarmatos élete, míg némi kényelmet teremthet magának. Sokszor eltűnődtem, mit szeretek Esztergomon? Nyilván a Benczur-pompát, az ősvadont és a szelíd szegénységet együtt.

Öreg esztergomiak még emlékeznek a Simor prímás négyesfogatára, amely lépésben sétált át a legszegényebb uccákon, előtte egy hajdú járt mint a mesékben, és hatosokat osztogatott a szenttamási rongyos gyerekeknek. Simor bíboros nemcsak hatosokat osztogatott, hanem képeket is gyűjtött, s ő vetette meg a kis múzeum alapját, ahol ma édes olasz primitívek láthatók, és középkori magyar festmények, Filippo Lippi, Kolozsváry Tamás s a titokzatos M. S. mester mellett, s közben Pázmány Péter sétabotja is helyet talál, vén juhászok faragott botjai közt, s egy régi hercegnő dísztárgy- és szelencegyűjteménye. Igen, minden van Esztergomban, pompa és szegénység, szent csillogás és otthonos magyarság, a magyar élet egész keresztmetszete. S ha leszálok a hegyről, a Sötétkapu mellett, s tovább ballagok a kis híd felé, elém tárul az időbeli hosszmetesz, maga a történelem, minden dicsőségével és pusztulásával. Egyformán jelentős itt, amit látok és ami hiányzik. A szent, papi barokk Pázmány Pétert juttatja eszembe, holott ez persze mind csak későbbi. Hisz Pázmány esztergomi érsek volt ugyan, de nem lakhatott Esztergomban. Esztergom a török alatt nyögött, 140 éven át. A hídon túl látom a szigetet, ahol Balassa Bálint elesett, a török ellen küzdve. A cseh-szlovák partról gémeskutak intenek felém. Esztergom ismét véghely, mint Balassa korában.*

Visszafordulok. A városház körül még ósdiabb barokk fogad, mely a kuruckor emlékét idézi: duplatetejű házak, faragott erkélyek, legyezőmód széttáruló sugarakkal díszített jellegzetes kapuk. Maga a városház, mely a híres Vak Bottyán palotája volt, kecses tornyával s tömzsi árkádjaival, a legszebb épületek egyike. Ide ült be Kucklaender, a labanc generális: amit a török meghagyott, azt a labanc bontotta le. Az útjábaeső építményeket behordatta földdel, hogy ágyúinak állást szerezzen. S amit a labanc meghagyott, azt a talajegyenlítő bontották le, vagy földelték el. A régi, szentistváni bazilika állt még, mikor a műveleteket megkezdték; az utolsó tornyok közben dőltek össze. Néhány év előtt még azt hittük, hogy végkép el-süllyedt és elpusztult minden, a mi a török előtt volt Esztergomban. Esztergom, mint egy nagy temető, a föld alatt őrizte igazi kincseit s ékes sírköveket emelt fölébök. Különös véletlen folytán éppen Szent István évére ismét láthatóvá lett valami ebből az elmerült multból. A történelmi sétát, amit megkezdtem a Duna-parton, folytathatom a föld alatt. Lelkes és kitűnő szakemberek kiásták Szent István eltemetett palotáját a sárból! Ez a palota, háromszor átépítve más-más korban és stílusban, mint egy geológiai képződmény tárja föl Esztergom

* Ezt augusztus végén irtam; alig tíz hét telt el s Esztergom ismét megszűnt véghely lenni. Csodálatos magyar sors - de erről lesz még szó ebben a könyvben később.

eltűnt multjának rétegeit. Esztergomét vagy Magyarországot: mert hisz Esztergom, mielőtt véghely lett volna, székváros volt és kultúránk góca. Sőt még Magyarországnál is többről beszélnek ezek a rétegek! Az európai kereszténység lelkeről beszélnek, melynek a magyar lélek előbb áhítatos kis inasa, később már tökéletes munkatársa... A magyar mívész együtt dolgozott a III. Béla francia építészeivel, s a Vitéz János olasz festőivel. A pompa, melyet nemzedékeken át fölrétegeződött alkotásuk romjai megsejtetnek, talán nem egészen ugyanaz, mint amit valaha, a Benczur-kép nyomán, elképzeltem. A szellem azonban, mely belőle árad, pontosan az a szellem, aminek Szent István nyitott kaput ebbe az országba. Az európai kultúra és keresztény egység szelleme.

A MAI VÖRÖSMARTY

1935 december

A székesfehérváriak hívtak meg; tartsak számukra ünnepi beszédet, Vörösmarty születésének évfordulójára.

Vörösmartyról beszélni Vörösmarty napján, s minden városok közt ép a Vörösmarty városában: oly feladat, amely előtt az ember valósággal megint diák lesz. Áhítatos és félszeg tanuló, mint hajdanán, mikor szívdobogva lépett az önképzőkör pódiumára, hogy elszavalja a *Vén Cigányt*. Amelynek fenséges és kissé tébolyult pátoszát bizony csak félig-meddig értette még akkor.

Én gyermekkoromban Petőfiből, Aranyból jöttem rá először, hogy mi a költészet. Vörösmarty idegenebb volt: fenségesebb és szinte azt mondhatnám, félelmesebb. De családukban bizonyos megkülönböztetett tisztelet övezte nevét. Apám, a szabadelvűség vallásában nevelkedve, a nemzeti liberalizmus nagy költőjét látta benne. Nagyapám testi valóságában is látta, még egész fiatalon, a szekszárdi nagyutcán. Nagyapám vakációs növendék volt akkor, s Garay Jánossal sétált, földijével, akivel egy osztályba jártak; sokszor ismételte a Garay rajongó kiáltását, mikor feltűnt a *Zalán* költője: «Szeretném megcsókolni a földet, ahová lép!» Ami elég nagy rajongásra vall, tekintve a szekszárdi utcák poros állapotát abban az őskorban.

Anyám magányos óráiban vagy gyermekei közt, ének helyett sokszor szavalgatta a *Szép Ilonkát* és a *Merengőhöz* címzett ódát. Ezeknek rímei legrégibb emlékezetemből csengnek vissza, bár értelmüktől kissé függetlenül. Családi polcunkon egy tucat avult és dísztelen «díszkötés» képviselte a költőt. Mindeniken egy «nagyterdű, bőölű» arany múzsa támaszkodott a lantra, amelynek formája époly talányos volt előttem mint a kötetekben található versek némely szava és sora. Én többnyire a hatodik kötetet szedtem ki, a *Csongort*, és megpróbáltam olvasni mint regét vagy tündérmesét. Ez nehéz volt, mert események és történet helyett inkább színek és villogások áradtak felém a könyv lapjairól. És valami végtelen és végtelenül gazdag muzsika. Vörösmarty nagyságát akkor kezdtem igazán érezni mikor rájöttem hogy a költészetet nem a «mondanivaló» teszi. Nem a prózában leírható mese vagy téma hanem sokkal inkább ép a színek, villogások és zenék.

Erre nekünk a mi időnkben teljesen magunktól kellett rájönnünk. Tanáraink a nagy magyar költők műveiben alig láttak meg mást mint a hazafias vagy népies «tartalmat». S az újabb poéták is, akikhez hozzájutottunk, nyilván ezt gondolták lényegesnek a költészetben. A Váradi Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pósáké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költészetről. Nem volt ez a mi szemünkben más mint üres szónoklat vagy útszéli érzélgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! De a közönség általában el is szokott már attól hogy a versben mást keressen mint frázist vagy nótát. A versolvasás mindjobban kiment a divatból. Verset legfeljebb szavalni vagy dalolni lehetett. S az átlagizlés nem tett különbséget: Petőfi is csak nóta volt, és Vörösmarty is csak szavalmány.

Akit az igazi költészet dekadens szomszédja üzött, az külföldre vetette tekintetét. Francia és angol költőkért rajongott, modern és hypermodern versekért, tüntetően messze akarva kerülni a frázisköltészet minden sablonjától, és a nóták gyanus egyszerűségétől is. Baudelaire és Verlaine, Poe és Swinburne, Mallarmé és Rilke nevei röpködtek a borzas ifjú «nyugatosok» ajkán. A költészetnek új világai tárultak ki gyermekes és kalandvágyó snobizmusuk előtt. Színek és villogások és fények és zenék!

De én most csak azért beszélek erről hogy megmutassam a furcsa kerülőt, amelyen át egy-néhányan már akkor visszajutottunk Vörösmartyhoz.

Az történt ami nem is olyan ritka eset: az idegen kincsek látása eszméltetett rá a saját gazdagságunkra. Észrevétette velünk, ami mellett mindaddig a megszokottság közönyével haladtunk el. Amint ezeken az úgynevezett «nyugati dekadenseken» iskolázott füllel és lélekkel kezdtük ismét visszacsengetni emlékezetünkbe a gyermekkorunkból ismert rímeket, egy új Vörösmartyt fedeztünk föl. Egy költőt akit senkisé ismert és senkisé sejtett! Egy halott költőt aki modernebb volt minden elevennél! Egy klasszikust aki idegesebb és izgatottabb minden dekadensnél! Egy nagy nemzeti költőt aki európaibb minden nyugatosnál! Egy igazi mintanyugatos, ösüket és példaképünket! Akit egészen a magunkénak tekinthettünk, noha mindenki ajkán volt a neve. De, úgy éreztük, igazi lényét és alakját mi bányásztuk ki először a magyar mult meglepő bányájából.

Istenem! ennek már negyedszázada. Akkor írtam én is Vörösmartyról első írásomat. A napokban elővettem ezt a régi írást: hátha fölhasználhatom, kiszedhetnék belőle valamit? Különös csalódás ért és paradox öröm. Néha az is öröm ha az írásunk elavult. Ez a negyedszázados tanulmány mintha nem is ugyanarról a Vörösmartyról szólna, akit ma látok magam előtt. Vörösmarty azóta megváltozott. Ez nekem öröm és diadal: az én nagy költőm még nagyobbra nőtt s iskolai szavalmány-klasszikusból ismét az irodalom eleven hatóereje lett. Szavai ízét fiatal poéták verssorain érzem, s egy elterjedt új irodalomtörténetben azt olvasom hogy ő minden magyar költők legnagyobbja. Amint elnézem arcát s tünődöm változásain, engem magamat is meglep. Elképzelem költészetének tájait, s úgy érzem magam mint az időgép utasa aki negyedszázadot átröpülve kiszáll járművéből s a jólismert vidéket teljesen átalakulva találja. Bizony, az élet időgépe mindig egy kicsit túlhamar visz. De a halottak még gyorsabban vágatnak, legalább az eleven-halottak, amilyenek az igazi költők, ők nem fejezték be pályájukat a halállal, s nem hajlandók márványpózban ülni végig az utókor századait.

Vörösmarty tehát megváltozott. Hol van már a Gyulai Pál Vörösmartyja, ez a rokonszenves, *comme il faut* tipusa a becsületes nemzeti költőnek? S hol hajdani önképzőköreink ünnepi bálványa? A mai Vörösmarty más. Még csak nem is a lázas és ragyogó dekadens, a csillagok és messzeségek szerelmese, a világ tarkaságának az a különös mártírja, akivé a mi fiatal és «nyugatos» szemünk bűvölte huszonöt évvel ezelőtt.

A mai Vörösmarty mindezen túl van már. Ő magánviseli, régi évszázadának nyomain túl, ennek a rettenetes utolsó negyedszázadnak jegyét is. Mintha ő is keresztülment volna a világháborún és az emberiség minden válságán amit mi késő olvasók megértünk. Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni. Annak a költőnek arca volt ez aki minden dolgok végére jutott, mindennek ami emberi, megismerte igazi színét és értékét. A «vén cigány» arca aki túl van már minden borok és zenék mámorán, már nem is maga zenél, hagyja a világot beszélni, és jól tudja hogy a világ énekének refrénje: *Nincsen remény!*

Véred megsűrűdött,
agyvelőd kiapadt,
fáradt vállaidról
vén gunyád leszakadt...

Ime egy nemzet legnagyobb költőjének önarcképe! De még rettenetesebb az a belső arckép ami az utolsó hat év verseiből kegyetlen erővel égeti magát belénk:

Sötét eszmék borítják lelkemet,
Szivemben istenkáromlás lakik...
Kivánságom: vesszen ki a világ
s e földi nép a legvégső fajig.

Micsoda költőarc az amelyet e megdöbbentő szavak fölfednek? És mégis ez a Vörösmarty-arc tekint ma reánk legelevenebben. Ezt a legvégsőt érezzük az igazinak, a legjellegzetesebbnek. Minden más, régebbi úgy tűnik föl mintha csak ennek a legsötétebbnek embriója és előkészítője lett volna. Az élet és emberség öröme, a tarka világ gyönyörű útvesztője, a munka szent lelkesedése, a gondolat merész szárnyacsapása, a honfiézés büszke rajongása végső fokon ebbe a határtalan kétségbeesésbe vitt. Érthető ez? Nekünk már érthető és logikus. Iszonyú kort éltünk és élünk még, apokaliptikus rettenetek korát, s mi meg tudjuk érteni a hazájavesztett költőt, aki csalódott Istenben s emberben.

Milyen kor értené meg, ha nem ép a mienk, amelynek közvetlen élménye lett a civilizáció fölbomlása, az erkölcsben és kultúrában vetett hit megrendülése, s a nemzetiség eszméinek kétségbeesítő konfliktusa az emberség eszméivel? Vörösmarty személyes élménye ugyanaz volt ami ma az egész világ közös élménye. Melyik mai költő fejezte ki ezt a nagy kollektív élményt? Igazában talán egyik se: igazi erővel, mélységgel és fenntartás nélküli őszinteséggel egyik se. Az idegeknek olyan szenvedélyvert izgalmával, mint Vörösmarty, bizonyan egyik se.

Elég csodálatos dolog hogy a költő aki nyolcvan évvel ezelőtt már meghalt, minden mai énekesnél teljesebben tudta átélni az emberi szellemnek azokat a problémáit és megrendüléseit amiket mi annyira maiaknak érzünk. Ismét egy eset mikor a poéta lelke mint a prófétáé, a jövőbe látszik tekinteni. Persze ez a prófétaság igazában csak a műszer meglepő érzékenységehez hasonlít mely a földrengések első imperceptibilis rezgéseit jelzi már, s a vihartól alig érezhető szellő korábban megborzong. Vörösmarty a kapitalizmus és nacionalizmus nagy századának közepén élt, mikor a szabadelvűség ragyogó csillagzata a zeniten állott. Finom és ideges költőujjait egy kicsi nép üterén tartotta, mely avult, patriarkális állapotból ébredve akkoriban kapcsolódott be a század nagy eszmeéletébe, hogy azonnal a saját bőrén próbálja ki az eszmék teherbírását és veszélyeit. E különös helyzetben, hazafiúi és emberi szívének minden érzésével érdekelve, át kellett élnie lelkében mindazt a sok gyötrő dilemmát, mindazt a lehetséges katasztrófát, mindazt az erkölcsi apokalipszist amelyet ez a gyönyörű korszak észrevétlen és a nagyvilágtól még csak nem is sejtve rejtegetett. Hisz nem olyan régen, 1914 előtt, még mi sem sejtettük hogy ezek a problémák valaha ily véres aktualitást nyernek.

Vörösmarty korában még nem volt szó a «kultúra válságáról». Úgy tűnt föl hogy a világ, nagy szellemek gondolataival megtermékenyülve, ahogy mondani szokták, a tudomány s művészet vezető karjain biztos léptekkel halad az igazság és szeretet uralma felé. Vörösmarty maga is álmodott az «új kor Bábeléről», amelyet az ihlett órák hangyaszorgalma épít, s amely már-már a csillagokig ér, hogy az ember fia benézhet a menny kapuján s kihallhatja az angyalok zenéjét... De amint visszatekintett a földre, már fölmerült benne az irtózatossá váló kétely, mely a huszadik század szellemi életének kínozója és megzavarója lett: *Ment-e A könyvek által a világ elébb?* S a kétely háttérében, akár egy mai írónál, a szociális probléma áll. Az aggasztó sejtés hogy a kultúra mely csak kevesek kincse, illúzió és hazugság; a furdaló tudat,

*hogy míg nyomorra milliók születnek,
néhány ezernek jutna üdv a földön,
ha -*

ez is csak *ha*, mert a boldogságnak csak a lehetősége van meg a kultúrában, s nem egy-szersmind a ténye is:

*ha istenésszel, angyalérzelemmel
használni tudnák éltük napjait.*

«Irtózatossá váló hazugság mindenütt!» Min épül föl, micsoda társadalmi realitásokon nyugszik ez a híres, gögös, eszményi kultúra? Vörösmarty egy groteszk példázattal szemlélteti ezt: a papírossal, mely a világ szennyes rongyaiból készült, koldusok condraiból, zsványok

köntöséből, zsarnokok palástjából, dühös bujáknak pongyoláiból. S a törvény ígéit, az erény álmait, a szabadság ideáljait ezekre a gyanús rongyokra írta az emberiség!

- Mi értelme a dalnak, - kérdezte nemrég egy költő a legifjabb generációból, - mi értelme irodalomnak és költészetnek, «ha a fül amely be kéne hogy fogadja, az éhség vérapadásától dobol, s a szájat mely a dalt ismételné, vacogással tölti a hideg?» Vörösmarty már 1844-ben kérdezte ezt a legmaibb kérdést: mi értelme az egész kultúrának, ha a legfényesebb elmék sem menthetik meg az ember fiát a süllyedéstől? ha a nép túlnyomó tömegei «számon kívül maradnak», «örvény nyomorban végnélkül keringők»? ha a «nagyobb rész boldogsága» sohasem érhető el? ha az embert baromnak tartják s színe szerint ítélik meg, s «a rongyos ember böszült kebele dögvészt sóhajt a hír nemzetére»?

Sötét és szomorú kérdések. Vörösmarty eleinte maga is riadtan fordult el tőlük. Egy kicsiny és ébredő nemzet költője volt ő, s egy fölpezsdült szabadelvű koré. Megpróbált a közvetlen munkába feledkezni, a küzdés gyönyörébe, az aktuális feladatba.

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.

Ha ezt kivittük a mély süllyedésből - - -

De már érezte a nemzeti elv kínjait és veszélyeit is. S talán sehol oly döbbenetesen közel nem ért napjaink legriasztóbb problémáihoz, mint itt. Lehet-e csakugyan bezárkózni egy nemzet életébe, s nem gondolni az emberiség bajaival? Az én fiatalkoromban úgy beszéltünk a «magyar glóbusról», mintha egészen külön darabja volna a világnak, biztos elszigeteltségben, a monarchia védőburka mögött. Rettenetesen megbűnhődtünk ezért. Vörösmarty élesebben látott. Ő látta a világ félelmes egységét, melyre minket csak a világháború véres tapasztalata tanított meg. Látta a mi kicsiny népünket a többi nép között, a «népek hazájában», a nagy európai közösségben, melynek édes álma és rettenetes valósága mielőttünk csak az utolsó években rémlett föl igazán. Látta a magyarságot Európához és az emberiséghez való viszonyában. Érezte gyengeségét és testvértelenségét. Érezte a nemzetek rideg önzését, az európai nacionalizmus kegyetlen feszültségét, a béke egyensúlyának ingatagságát. Idegzete fölhullámozott minden eseményre mely ezt az egyensúlyt megzavarhatta: aggódva figyelte a galíciai lázongásokat, «éjszak rémes árnyait», s a krími háborút, mely az ifjú Tolsztoj lelkét is föl kavarta. Nem, nem tudta elválasztani egymástól Magyarország és Európa ügyét: magyar honfiköltő volt és Európa költője egyszerre. Milyen mai és aktuális ebben is!

Képzeletét a «nagyszerű halál» gondolata izgatta, a «sír hol nemzet süllyed el». Ez a rettenetes álom is közel jött hozzánk azóta: szinte szószerinti, tökéletes és fizikai megvalósulással fenyegetve. Vörösmarty nem sejthette még a mai háborút, mely ha minden gyilkos eszközét alkalmazza, gázaival és bombáival csakugyan egész tartományokat írthat ki rövid idő alatt. De ismerte az ember önzését és kegyetlenségét, a homlokára írt «testvérgyűlölési átkot», mely még veszélyesebb és gyógyíthatatlanabb ha tömegekről és nemzetekről van szó. Nemcsak a magyar nemzet költője volt, hanem általában a nemzeti létforma költője, az európai nacionalizmus költője. Nem volt előtte szentebb név a nemzetnél, hacsak nem magáé az emberé: de költészete nem szépített semmit, a nemzetet époly kevéssé, mint az embert.

Tudta hogy miként az emberek, úgy a nemzetek is képesek bűnökre és elfajulásokra. Előrelátta a modern nacionalizmus kinövéseit, melyeket csak a mi korunk ismert meg igazán. Érezte a sokféle titkos kapcsolatot amely szent eszmék és gazdasági érdekek, termés és háborúk, üzleti szabadság és emberi rabság között szövődött e komplikált modern világban. Tudta hogy a nemzet önállósulhat azoktól akik alkotják, mitológiai szörnyé válhat mely önmagát gyötri és saját gyermekeit eszi. Már ő birkózott a nemzet és állam viszonyának, s a «totális államnak» problémáival, melyről ma oly sokat beszélünk. Lázás fantáziája elképzelte a nemzetet végső lealjasulásában, amikor polgárai már csak átkozni tudják nevét.

*Neve: szolgálj és ne láss bért.
Neve: adj pénzt és ne tudd mért.
Neve: halj meg más javáért!
Neve szégyen, neve átok...*

Izgatottan küzdött a zsarnokság és diktatúra gondolatával, mintha érezte volna, hogyan fog ez a gondolat napjainkban új mentségeket és modern színt kapni. Egy verse, *Az Emberek*, szinte politikai kivonat lehetne, melyben a különböző államformák egymásután leálcázódnak, s álcájuk alatt megmutatják a meztelen embert. A nép hull, amint atyái vétkeznek. Jön a Törvény, s a Törvény újra öl... És végre a dicsők: hatalmas lábuk törvény fölött... Egy strófájában mintha a modern háborús propaganda és zurnálizmus kritikáját hallanók:

*Istentelen frigy van közötted,
ész és rosszakarat!
A butaság dühét növeszted,
hogy lázítson hadat.
S állat vagy ördög, düh vagy ész,
bármelyik győz, az ember vész,
ez örült sár, ez istenarcu lény!
Nincsen remény!*

Íme a mai *Vörösmarty*: rettenetesen, véresen aktuális költő. Igazában nem is a témák és gondolatok teszik aktuálissá, hanem az érzés, mely ilyeneket mondhat vele, mint «örült sár», vagy ami a következő strófában van: «az ember fáj a földnek». Igen, pontosan ez a mi, mai érzésünk: az ember örült sár, és fáj a földnek. Vörösmarty még azt is elképzelte hogy az Isten elborzad, amint látja zord művét, az embert, és beleöszül a borzadásba. És mégis, nem szeretném evvel a sötét hangulattal fejezni be ezt a sötét elmélkedést. Vörösmarty annyi kedves, játékos, vidám vers szerzője, távolról sem rideg és embertelen pesszimista, noha a kétségbeesés époly erős szenvedéllyé tud nőni benne, mint bármely más érzés vagy izgalom. De époly izgatott indulattal kapja meg olykor a misztikus remény, s valami vallásos és víziós hit is. Utolsó nagy verse, a *Vén cigány*, mely bizonytalansággal a világ legszebb és legkülönösebb verseinek egyike, a zord fantázia vad és borús képeiből váratlanul prófétai ujjongásba és derűbe torkoll. *Lesz még egyszer ünnep a világon!*

*Majd ha kifárad a vész haragja
s a viszály elvérzik a csatákon...*

Az utolsó szó amelyet a sötét, félörült és Istennel hadakozó Vörösmarty kimond, ez a ragyogó, józan és vallásos szó: *Béke!* Nemzetünk büszke lehet, mert a magyar hazafiság nagy költője nem a háború véres Tyrtaiosa, hanem a béke elragadtatott s önkívületben égő sámánja. Ahogy már régen is írtam róla, a költő aki minden dolgok végére jutott, minden dolgok végén új remények kéjét, új örömek borát találja. Ez a kétségbeesett pesszimista végső és legszebb szavaival bízni és remélni tanít. Ismét nagyon aktuális tanítás, mert mire van több szüksége az emberiségnek, mint bizalomra és reményre? S mi lehet ma nagyobb bűn és veszély, mint az a sötét megnyugvás a rosszban, amely kajánul és csüggedten ismételteti: ez mindig így volt és mindig így lesz! Talán ez a megnyugvás teszi lehetővé a világ új katasztrófáját, talán ez a legnagyobb bűn az emberiség ellen! Vörösmarty nem esik ebbe a bűnbe. Szennvedélyes lelke lázadni és kétségbeesni tud, de megnyugodni a rosszban egy pillanatra sem. S minden kétségbeesésen túl újra és újra fölgyullad benne a leküzdhetetlen, nagy, vallásos remény, mely a vér és gyász özöne fölött is egy új Noé-bárákját ígéri. Az emberhit új, szent menedékét, mely lassankint magába gyűjti a nemzeteket, hogy megőrizze őket a Béke új világa számára.

A MADRIDI LEVÉL

1938 június

Levelet kaptam Madridból.

Ez éppen aznap történt, amikor az újságban egy érdekes riportot olvastam *Madrid fantasztikus életéről*. Ostromlott városok élete mindig erősen foglalkoztatta képzeletemet. Micsoda kísérleti kamarája az emberi léleknek és társaságnak! Micsoda nagyított és gyorsított filmje földi létünk nyomorúságának! Torzkép - de a lényeg és «jellegzetes» irányában torzult.

Mert mi hát a földi lét lényege s jellege? Veszély és halál árnyékában élünk, társaink mellettünk hullnak el, szomszédunkban csapkodnak a bombák, míg mi szaladgálunk kis ügyeink és élveink után; menekvés nincs, rabok vagyunk és ostromlottak. Aki az ostromlott város képét festi, magát a sűrített életet festi. Mily shakespearei téma!

Mondom, mindig izgattak az ostromok; diákkoromban például nem tudtam betelni a *Zord Idő* című regénynek azzal a részével, mely Buda ostromát írja le. Sőt még Trója ostroma is érdekelt, noha ennek emlékezete görög versekből zengett fiatal fülemben. Nem jellemző-e, hogy az egész világirodalom egy várostrom rajzával kezdődik?

Trója ostroma tíz esztendeig tartott; a Madridé csak másfél éve tart. Az utóbbi azonban alighanem annyival szigorúbb, amennyivel a modern harcászat eszközei tökéletesebbek. Trója polgára nyugodtan élhette a maga mindennapi életét, egész a végső katasztrófáig (amikor persze rágyújtották a házat). Homérost ez nem is igen érdekli. Trójában minden érdek a vár körüli harcokon van. Ezek teszik az ostrom izgalmát: rohamok, portyák, kicsapások és párvíadalok...

Madridban más a helyzet. Itt ép a harc az unalmas, mindennapi robot, a villannyal világított, telefonnal felszerelt lövészárokból, mint valami hivatalos helyiségben. Meglepetéssel, változattal ez alig szolgálhat. Ami viszont izgató és fantasztikus, az a polgári lakosság élete: családoké, uccáké és kávéházaké. Erről kellene hőskölteményt írni; vagyis inkább regényt, részletes történeti dokumentálással, ahogy Kemény írt Buda ostromáról.

Madridot tizennyolc hónap óta úgyszólván szünet nélkül bombázzák. A lakosságból háromszázezren elmenekültek; de még mindig nyolcszázezer ember él az ostromkörön belül, koplalva és kiszolgáltatva a legszörnyűbb halálnemeknek. (Köztük százezer gyermek, kisebb ötévesnél.) Ezek aligha menekülhetnek már; a lövészárók keményebb kerítés, mint a várbástya. A statisztika képtelen megállapítani, hányan estek áldozatul a bombáknak. Eddig négyezerhatszáz holttestet ástak ki a romok alól. A többiek «eltűntek».

Mindazonáltal az élet folyik tovább. A villamosok csilingelnek, s ideges autók szelik át a várost. Az üzletek előtt hosszú sort áll az éhség, de több színház játszik, mint békeidőben. A földalatti menetrendszerűen közlekedik s egészen a barrikádokig visz, melyek a várost a lövészárkoktól elválasztják. A lövészárkok telefonhálózata be van kapcsolva a városi vezetékekbe. A halál be van kapcsolva az életbe, könnyedén keveredik vele, elveszti titokzatos és ünnepélyes jellegét. A lelkekben vadul csatázik az éhség, a félelem, a kéjvágy. Legalább így képzelem messziről; s izgatva kísért az ismeretlen lelkiállapot, mint egy nyugtalanító emberi talány. Mit állhatnak ki egymásért és önmagukért, mennyi remegés, gyász vagy cinizmus lakozhatik bennük! Mi erősebb itt, az önzés vagy az önfeláldozás? Milyen az álom, az étvágy, a munka?

Efféle kérdések tolnak fel sorban előttem, amint a Madridból jött levelet kézbeveszem. Egy levél az ostromlott városból! Valamikor az ilyent titkos küldönc hozta, élete kockáztatásával

csempészve át az örsökön és a tűzvonalon. Ez azonban szabályszerű postával érkezett, felbélyegezve, felbontva és visszaragasztva, a hadicenzúra pecsétjével. Mily diadala a polgárosultságnak!

Gondolható, hogy izgatottan tépem fel a borítékját. Vajjon ki küldte és mi ügye van velem? Tudtommal nincs ismerősöm Madridban. De ha mégis odavetődött valaki, akit valaha ismertem, mily érdekes lesz most minden szava, mily lélekzetfojtó legközömbösebb híre! Valaki, aki kiszakadt a békés és szellemi élet köreiből, a kultúra életbiztosságából s bezuhant a halál, az erőszak, a mindennapi veszélyek, a végletes modern barbárság viharos légkörébe. Egy híradás abból az örvényből, amelybe talán mindannyian bezuhanunk maholnap, az egész Európa! Hadititkokat, közléseket a helyzetről és eseményekről bizonyosan nem vártam a levélben; ilyesmi nem is oly nagyon érdekelne... Annál inkább vártam valami apró emberi adatot, lélektani dokumentumot; s úgy éreztem, várakozásom nem is csalódhatik. Ez a levél mindenkép elárul egyetmást az ostromlott város lakójáról, a legszürkébb szavakból is kell kapnom legalább némi sejtelmet arról, ami írójukat foglalkoztatja, a magatartásról, ahogyan a körülötte zajló rettenetekhez alkalmazkodik...

Valóban kaptam is. De ez éppen ellenkezője volt annak, amire számítottam.

A francianyelvű levélből egy spanyol szonett hullt ki, mégpedig egy tizenhatodik századbéli spanyol szonett, Fernando de Herrera műve, akit kortársai *El Divino* névvel tiszteltek meg. «Bár könyveiből látom, hogy a spanyolok irodalma kevésbé érdekli önt, mint a többi népeké,» - kezdi a levél írója, egy idegenbe származott s Madridban rekedt magyar - «mégis bátorkodom felhívni figyelmét erre a szonetre. Biztosan megérti és érdekelní fogja.» S a továbbiakban egy versemre utal, mely a régi spanyol szonettel rokontémájú. A téma elég merész. «Ez a szonett igazolni fogja Önt kritikusai előtt» - teszi hozzá.

Egyéb semmi. Sehol egy szó, amely elárulná, hogy ez a levél Madrid «rettenetes évében» íródott, bombák csapkodása és vérszírénák visítása között, vagy legalább ilyen hangok friss emlékeinek nem nagyon kedvverítő hangversenyében. Az író akár úgy képzelhetném el, mint aki egy csendes könyvtárban ül, a világ legnyugodtabb pontján, távol a forrongó Európa lázgócaitól s mitsem tudva a század válságairól és veszélyeiről, a régi spanyol irodalmat tanulmányozza. Ostromra és polgárháborúra semmi vonatkozás; hacsak nem azon az egy helyen, ahol sajnálatát fejezi ki, hogy az utóbbi években nem kísérhette elég figyelemmel az új magyar írók munkásságát.

Az ostromlott város közepén, szomorú világrészünk legszörnyűbb tűzfészkében, állandó halálveszedelem és gyilkos robbanások közt őt még mindig ez érdekli: magyar vers, spanyol vers, témák, műformák, kritikusok... Micsoda makacs ördög a költészet ördöge! Époly kevésbé ereszti szabadon, akit egyszer megigézett, mint az alkohol a maga áldozatát. Ime a Kultúra mámorosa: aki az Apokalipszis borzalmainak küszöbén csak annál nagyobb kortyokban szürcsöli nélkülözhetetlen italát. Ódon könyveket olvas, összehasonlítja különböző korok és nemzetek költőit, s irodalmi levelezést kezd egy távoli és kicsiny országnak - elhagyott hazájának - íróival. Mint valami modern Archimédész, nem engedi zavarni köreit. Fittyet hány a politikai szenvedélynek, nem izgatja az öldöklés, leereszti függönyeit s gumival tömi fülét...

De lehet, hogy ez csak képzelt jellemrajz. Lehet, hogy egészen másfajta emberről van szó. Valakiről, aki teljes lélekkel átéli az ostrom izgalmait, minden idegszálával résztvesz a küzdelemben, tele a Párt indulataival s remegve félti félténivalóit. Akkor, úgy érzem, még hősie-sebb az a figyelem, amivel az irodalom apró ügyei felé fordul. Egy szép vers szent dolog; de tudunk-e még törődni szépségekkel és szentségekkel, ha ágyúk csöve néz ránk, a barbár erőszak tombol körülöttünk s a fölgyújtott könyvtárak nem metaforikus, hanem valóságos lánggal világítanak?

Úgy látszik, vannak, akik tudnak.

Számomra a madridi levél tökéletes szimbólum és példa. Reménytelítő szimbólum és vigasztaló példa, mert nem eleven cáfolata-e ez a pár sor írás annak a lemondó diagnózisnak, amit a szellem mai orvosai szomorú vagy cinikus kézlegyintéssel szoktak adni az európai kultúráról? Igaz-e, hogy szellemi kultúránk ma már «nem érdekel senkit», hogy «nincsen tartása», közönybe fullad s nem tud lélektani ellensúlyt feszíteni a veszedelmes és barbár rajongásokkal szembe, melyek a politikai Európát fanatizálják? Igaz-e, hogy a kultúra támasztéka kihull lábunk alól s annyit ér csak, mint az avult deszka, mely pusztán díszül szolgál s első ütésre szétmállik? A madridi levél mást mutat. Ebből azt olvasom, hogy a szépség életszükséglet lesz, mihelyt valaki megismerte és megtöltötte vele életét; vagy mindenesetre vannak lelkek, akikben a kultúra szeretete mély és erős és kiirthatatlan s nem tűnik el a barbárság első lehelletén. Igaz, hogy ilyenek Rómában is voltak, még akkor is, mikor már a Campus Martius félvad törzsek sáros csizmái alatt dobogott és nyögött. Ők nem mentették meg az antik kultúrát. Meg nem mentették - de legalább megőrizték «keblük templomában» s átadták az utánukjövő értetlenebb nemzedékeknek, mint valami földbeásott, rablók kezétől megóvott kincs titkát, hogy jobb korok majdan újból fölösve, letisztítsák a rátapadt szennytől s megcsillogtassák a késői napban, mint új gyönyörűséget és gyarapítani való gazdagságot.

A LEGNAGYOBBI MAGYAR

1936 május

Széchenyi ma is a legnagyobb magyar. Úgy gondolok rá, mintha élne; holott nem egy élőre úgy gondolok, mintha már rég halott volna. Széchenyi él, beszél, újat mond, vitázik velünk elevenekkel, korhol bennünket, felel és kérdez, kiszámíthatatlan. Néha fölmerül bennem a kérdés: milyen minőségben bitorolja halott létére az életnek ezt a jogát? Nem mint politikus: a politikus nem élheti túl korát. A politika az időponthoz igazodik, s az időpont elmúltával már csak a történelem számára érdekes. Nem is mint író; hisz nem is volt író. Az írás mindig csak eszköz volt számára, akár másoknak írt, akár magának: programm-plakát vagy gyónócédula.

Az a Széchenyi, akitől ma sem tudok megszabadulni, nem államférfiú vagy irodalmár voltában izgat. Hanem, minden ilyen külső szerepétől függetlenül, emberi és magyar voltában.

- Mit ér az ember, ha magyar? - kérdezte Ady Endre. De nem ő először, s nem ő utoljára. Azt mondhatnám: az egész magyar történelem ezt kérdezi. Amit Ady versével, szavaival, ugyanazt kérdezte Széchenyi egész életével. Nincs még egy élet, mely oly ellenállhatatlanul veti föl a «magyarság és emberség viszonyának problémáját.» Frázis-e a «végzetes magyarság»? Széchenyire nézve csöppet sem frázis: számára a magyarság valóságos végzet és átok. Fiatalságát úgy vonja, kerülő utakon, mint a lappangó varázs a finom idegzetet, közömbösök és vastagbőrűek közt. Helyzete kivételes volt: szabadnak látszott, a kornak csúcsain. Egy fiatal magyar mágnás Bécsben, a tizenkilencedik század elején! Aki beutazta fél Európát, s minden világnyelvet értett! Úgy látta a magyar glóbuszt, valahol messze a mélységben, mint az istenek egy sárgolyót. S úgy vetette magát a «hazafiság sportjára», teljes fölényrel, hogy «elfásult idegeit fölizgassa.» És, hogy a Szépasszonynak imponáljon! Nem is sejtve, hogy varázskörbe lép, amely nem engedi el többé; amely örvényként rántja majd életét, az örületig, az öngyilkosságig...

Ekként adatott meg neki, mint talán senki másnak, hogy a magyarságot kívülről is és belülről is átélje. Az ő számára magyar volta különös élmény és dráma lett. Egyformán volt hazájára nézve a nacionalizmus tudatos megteremtője és a sodrába került áldozat. Más, rendes nemzet gyermeke, alig tapasztalhatta volna így ki, a saját lelkének teherbírásán, a nemzeti «komplexum» végleteit és egész skáláját. Óh, boldog népek, akiknél a hazafi érzés magátólértődő, szinte öntudatlan, s aránylag veszélytelen! A magyarban ez az érzés mindig többé-kevésbé «komplexum» volt. A magyar speciális eset, melynek elemzése különös tanulságokat tárhat föl, mint a patológia lélektana. Néha valósággal úgy gondolok a magyarra, mintha valami «kísérleti nép» volna a történelemben. S Széchenyi István talán épp abban is a «legnagyobb magyar», hogy a kísérlet az ő testén-lelkén adódott a legizgatóbban: szellemi adottságainál s külső körülményeinél fogva.

Ma, ahogyan mondani szokták, a nacionalizmus válságát éljük Európában! Rettenetes és vészekkel terhes válság, amilyent nem ismer még a világtörténet. S ez válságos pillanata egyúttal annak a nagy kísérletnek is, amelyet a magyar nemzet életével játszik a sors! Egész létünk és minden értékünk kockán van. Éppenúgy, mint Széchenyi idején. Átéltünk egy katasztrófát, mint ő. Legéletbevágóbb problémáink azok, amik neki egészen egyéni és személyes problémái voltak. A «magyarság és emberség viszonya!» S maga a sors kényszerít, kezdetlegesen és elülről kínlódni újra végig a problémákat, ahogyan azok Széchenyi előtt felvetődtek. Kell-e egyáltalán lenniök nemzeteknek? S üdvös-e a nemzetekre-szakadás az emberiség szempontjából? Ilyesmiket kérdezett magától az ifjú Széchenyi, mikor először döb-bent rá, hogy ő is egy nemzethez tartozik! Egy szegény, kicsi, árva és elsüllyedt nemzethez,

amelynek még nyelvét sem ismeri, amelynek talán nincs is kiművelt és használható nyelve, vagy ha van is, az már romló és kiháló nyelv: egy nemzethez, amely maga is elfelejti önmagát... Miért rázta föl álmából, miért galvanizálta életre a tetszhalottat, csak hogy eggyel több hang hallassék a jövő bábeli hangzavarában? «Egy nemzettel ajándékozni meg az emberiséget»!... De vajjon a megajándékozott hálás lesz-e az ajándékért? S a fölébresztett áldja-e majd az ébresztőt, ki őt «kínra és vérre költi»?... Széchenyi, tudjuk, hosszan tündökölt a kérdéseken, sok-sok álmatlan éjszakán át, önszemrehányások és öngyilkossági tervek közt. Nem jobb lett volna-e, ha soha «be nem tanulja a 24 magyar szót», amellyel, mintegy első tőkével a 60.000 pengő forint mellé, elindult nemzetmentő útjára?

A nemzet azonban ebben az időben már megvolt, élt, szenvedett és nem lehetett többé visszaparancsolni az öntudatlanságba. S Széchenyi egész élete hozzákötődött, mint a művészé alkotásához. De egy kicsit fölötte is állt, mint a művész az alkotásának. Széchenyi távol volt attól, hogy a nemzeti létet az emberi élet egyetlen méltó formájának tartsa. Ez a modern eretnesség még nem érintette. Nagy magyar szatirájának első lapján nyíltan kijelenti, hogy «bizonyos lángezüek» nem tekinthetők egy-egy nemzet sajátjainak. «És ez helyes» - teszi hozzá - «mert ezek alkotják azon kapcsot, mely nemzeteket egybenfüggő láncolatba fűz.» De ugyanezen az oldalon írja le ezt a másik mondatot is: «Mily kimondhatatlan jótéteménye a gondviselésnek az, hogy az emberiséget több nemzetekre szakítsa!» A nemzetformáló művész szegénynek, sivárnak érezné a világot a nemzeti különbségek nélkül. Irodalmi munkáiban unos-untón visszatérő téma a különböző nemzetek elűtő karaktereinek ecsetelgetése. Látható gyönyörködéssel időzik ezen. Örökké szomjas amatőr-lelke újjongva élvezi a nagy Koncert változatos hangjainak gazdagságát.

Ez a nacionalizmus nem egészen olyan, ahogy ma szokás érteni. De épp evvel kapcsolódik mai kérdéseinkhez: mint felelet vagy vita. A mai nacionalizmus ellentétbe állítja a nemzetet, egyik oldalon az emberiséggel, másfelől az egyénnel, az egyén «önzésével.» Széchenyinél még szó sincs ilyen ellentétről. Ellenkezőleg, az ő nacionalizmusa az emberiség szempontjából indul ki, az emberiséget akarja gazdagítani. És az egyént is csak gazdagítani akarja. S egyáltalában: több egyéni színt akar vinni az emberiségbe nem pedig több nyájszellemet. Esze ágában sincs elnyomni az egyén «önzését». Sőt, inkább erre az önzésre, az egyén és a nemzet érdekközösségére, akar építeni, egészen a liberális angol gazdaságtan szellemében. «Honszeretet s önérdek», ahogy Arany zengi a Széchenyi-ódában... Ezt, mondom, a korabeli demokratikus liberalizmus sugallhatta; de ami mögötte van, az távol áll minden demokratizmustól. Az távol áll attól, hogy az embereket egyenlősíteni kívánja. Hogy elnyomja, ami kiválni és különbözni akar.

A fiatal bécsi arisztokrata, aki Széchenyi volt abban az időben, mikor huszárcapitány létére váratlan szeszéllyel megalapított egy tudományos Akadémiát, maga is kezdettől fogva kiválni és különbözni akart. Igen, kiválni és feltűnni, a napoleoni harctéren éppúgy, mint a bálteremben, a turf gyepén, fehér vagy zöld asztal mellett... Kiválni és rangot tartani mindenütt... Mondják, Széchenyi gögös volt, igazi leereszkedő mánás! Vagy nem is nagyon leereszkedő, hisz nem szívesen fogott kezét a magánál alacsonyabbal. Viselkedése ellenmondott népbarát elveinek. Ruházatában is kereste azt, ami külön, dandys, előkelő. Szellemiekre, modorra nézve még finnyásabb tudott lenni. Senkisem lehetett neki elég nemes, elég finom; még Deák Ferencről is azt írja egyhelytt: *auch kein nobles Wesen*. Hiú is volt. A tömeget megvetette, de megkívánta tőle a dicsőítés, az ünneplés adóját. Naplóiban nem mulasztja el kiemelni, ha nevének említésére nagyobb taps csattant föl, mint a többi miniszterek neveinél, vagy ha valamely lakomán tószttal tisztelték meg, s fáklászenét rendeztek ablaka alatt.

Mindez csupa emberi gyarlóság, egy osztrák-magyar oligarka örökölt reflexe, vagy a romantikus kor gyermekének byroni zsenipóza. Mégis van valami mögötte, ami nem emberi gyarló-

ság, hanem emberi nagyság. Ez maga az egyéniség ereje, a kitörő individuum, amely nem tűri, hogy eltűnjön és hatástalanul maradjon a világban. Ahogy megjelenik: lehet gőg s hiúság. Indokaira nézve talán fogyatékosági érzés. Bebizonyítani önmagát önmaga előtt, Crescence előtt, vagy akár csak az ivó-kompanisták előtt! Sokféleképpen körülírhatom. De lényegében egyszerű valami, s mégis a legnagyobb, ami a világon létezik: erő, emberi erő. Igaz-e, amit Széchenyi magának szemére vet: hogy nagy és ünnepeelt cselekedeteit csupán frivol célszavak sugallták s nem a valódi honszeretet és nemes szándék? Bizonytalán az sugallta, ami minden emberi cselekedetet leges-legmélyről sugallni szokott. Az erő működni akar, az egyéniség hatni és érvényesülni. Minden egyéb indoklás csak a tudat felépítménye. S aszerint változik, hogy ki építi: a naiv önbizalom ábrándjai, vagy a fogyatékosági érzés skrupulusai...

De éppen a fogyatékosági érzés már magában is hordja mentségét s váltságát ennek az öncélúságnak. Mert a fogyatékosági érzés másnéven felelősségérzés. Sokat beszélünk manapság az «erő jogáról». Széchenyi életét ezen a címen lehetne megírni: *Az erő, mint felelősség*. Mondják, a tizenkilencedik század az individualizmus kora volt. Széchenyi nagyonis individualista. De ez megint egészen mást jelent, mint amit ma szoktak így nevezni. Hisz ma éppen a felelőtlenséget nevezik így! A «nagy individuumot» ma a felelőtlen zsarnokban látják! Aki nem is az egyén jogára esküszik, hanem az erő jogára. A Nietzsche-tanítvány leborul a diktátor előtt, épp azért, mert zsarnok. A tizenkilencedik század romantikus individualistája gyűlölt mindent, ami zsarnok! Imádta Napoleont, mint hőst és gyűlölte, mint zsarnokot. Széchenyi, a királyhű, konzervatív főúr, gyűlölte Ferenc Józsefet, mint zsarnokot! Ahogy a «nagy szatira» mutatja, a titkos pamflet, melyet utolsó éveiben méreg gyanánt rejtegetett.

A zsarnokságnak ez a gyűlölete logikus következése az egyéniség tiszteletének. Mi megszoktuk a zsarnok gyűlöletét Kossuthal és a demokráciával azonosítani. Elfelejtjük a történelmet, amely szerint épp a népuralmi rendszerek torkoltnak legkönnyebben a diktatúrába. A zsarnoknak legnagyobb ellensége nem a demokrata, hanem az oligarka. S pláne, még ha anglofón *gentleman*. Ő az, aki ismeri a szabadság értékét, s megveti a jogtalan erőszakot, mert nem *fair play*. Viszont Kossuth az és a forradalmárok, akik könnyeden és a legkisebb alkalomra így érvelnek: «Lövetek!» «Marat!» - feleli erre Széchenyi, naplójában, s szinte látom undorodó arcát: *foul play*. Másutt Ferenc Józsefről írja: «annyi áldozatot hurcoltatott vesztőhelyre, hogy e tekintetben tán még Robespierret is legyőzi»...

Kossuth Marat és Ferenc József Robespierre! És a két forradalmi zsarnok között Széchenyi István, mint a hagyományos jog és higgadt *fair play* képviselője, az örültekházában! Elég különös történeti tabló! S bizonytalán elég hamis; dehát Széchenyiről bajos lenne más arcképet adni, mint hamisat. Hacsak többet nem adnék egy helyett: hogy az ellenmondások egymástól nyerjenek plasztikát, a szellem sztereoszkópjában. Először is: lehet-e Széchenyiről úgy beszélni, mint elvont jogok s valami ideális méltányosság lovagjáról? Holott hisz ő inkább reálpolitikus volt, s jogok érvényesítése helyett az erők gyűjtését hirdette. Aggodalmasan számolt a tényekkel, megalkudott a körülményekkel, lépésről-lépésre haladt s legmerészebb újításai a szükséges és közvetlen anyagi jólétet célozták. «Először gazdaggá...» Bölcs józanság; de nem volt-e ennek is az a bizonyos «fogyatékosági érzés» az alapja? Ami pedig éppen nem bölcs és józan, hanem gyötrő és hajszólo. Akár az *Atra Cura*, mely a horatiusi lovas mögött ül. Széchenyi a bizonyosságot szomjazta a cselekedetben, ahogy valaha Pascal szomjazhatta a bizonyosságot a hitben. De mi bizonyosság lehet a cselekedetre nézve? Van-e kiszámíthatatlanabb, mint az eldobott kő útja, azon a göröncsös és meglepetésekkel teli pályán, amelyet valóságnak nevezünk? Oly komplikált az emberi világ, oly rettenetes s maradás nélkül ki nem ismerhető szövedéke a motivumoknak, hogy a legkisebb megmozdulás mérhetetlen távolságokba hathat, soha nem sejtett zavarok oka lehet.

«Senkisem hozott több zűrzavart a világba, mint én», jegyezte naplójába Széchenyi 1848 szeptember negyedikén. Gyötrődése sohasem volt aktuálisabb, mint ma. Volt-e valaha kor, melyben az egyén könnyebben vette magára a felelősséget, «zűrzavart hozni a világba»? Széchenyi példája a lelkekre-hatás kiszámíthatatlan veszélyeinek problémáját veti föl: az agitátor problémáját. Mondják, *Werther* nyomán fölszökött az öngyilkossági statisztika. Széchenyi egy egész nemzet öngyilkosságát hányja magának szemére. «Ezer és ezer embert öltem meg», írja egy levélben, «Én vagyok az Antikrisztus, az Apokalipszis bestiája.»

Örölete logikus volt s igazában nem is örület. Csak természetes következése annak a lelkiismereti érzékenységnek, mely már ifjúkori följegyzéseiben is jelentkezik. Talán vallásos terheltség: egy vallási rögeszmében szenvedő apa öröksége. Amit a vallásos nevelés s a nagyvilági élet igényei közti kiáltó ellentét még súlyosbított. A mohó lélek semmiről sem tudott lemondani... nem tudott választani. Így állt elő a rettenetes hasadás tudat és élet közt, amit a Napló külsőleg is jelképez, mint állandó lelkiprovokáció és cinikus kórus. Cselekedet és megbánás azonos volt ebben az életben. Semmi előny és kiválóság, a bölcső tündéreinek ezer ajándéka, nem védhette meg az önkínzástól, sőt önmegvetéstől. Ez mindig új ösztönzést jelentett, s mindig új megbánást. Kívülről nézni cselekedeteinket, oly gyötrelmet, mely még a szentet is vezeklésre hajtja. Legalább a katolikus szentet, aki hisz a szabadságban. Széchenyi katolikus lélek volt, nyugtalan, vezeklő, s naplóját nem ok nélkül hasonlítja össze az ágostoni vallomásokkal.

Mindezek a szokatlan előzmények talán kellett hozzá, hogy legyen egyszer egy politikus, aki mélyen és lelkiileg átéli saját tetteinek következményeit. E cikk elején «kísérleti népnek» neveztem a magyart. Éppígy kísérleti léleknek nevezhetném a legnagyobb magyar lelket. Mintha egy nagy pszichológiai kísérletre szemetelt volna ki őt a sors. A kérdés izgató: hogyan bírja egy ember egy nemzet megteremtésének felelősségét? S egyáltalában: hogyan bírja a politikai cselekedet felelősségét? S mit jelent a politikai cselekedet? Széchenyi élete mélyein szenvedte végig ezeket a kérdéseket, amiket más államférfiú legfeljebb elméletileg tesz föl magának. Mit jelent *változtatni*, s micsoda veszélyekkel jár, föloldani csak egyetlen szemét is a szimbolikus Harisnyának, melyről a *Hitel* beszél, s mely amaz egyetlen szem nyomán talán egészen fölbomlik... Aki boldogítani akar, nem tehet-e épp ezzel gyógyíthatatlanul boldogtalanná? Szabad-e rombolni a bizonytalan építésért? De másrészt szabad-e állni hagyni, ami összedőlhet, vagy ráépíteni a rozoga alapra? Mi jobb, túrni a meglévő rosszat, vagy kockáztatni a mégrosszabbat? Cselekedet és tétlenség, egyforma veszély lehet. A tétlenség is cselekedet! Ki találhatja meg itt a bizonyosságot? S nem bűnös-e, aki bizonyosság nélkül cselekszik, vagy nem cselekszik? Ki oldja meg valaha ezt a dilemmát? Ha a bűnt az okozott baj méri, nem kell-e a legjobb szándékú politikusra nagyobb irtózással tekinteni, mint a vérszopó szörnyetegre, akitől minden kitellik? Soha nem volt szörnyűbb ez a kérdés, mint ma. Mondják, a politikust a siker igazolja. De ki fogja megrendelni a sikert? S hogyan fog vezekelni a cselekvés embere, a felelősség merész vállalója, ha a siker elmarad?

Örülettel? Öngyilkossággal?

Dehát föltámasztja-e ezzel mindazokat, akik hibája folytán elpusztultak? S hoz-e új virágzást a nemzetre, melyet könnyelműen vagy szerencsétlenül nyomorba juttatott?

Újra és újra mondom: sohasem voltak kérdések maibbak. Hisz, sohasem voltak idők veszélyesebbek. Mi ismerjük a nyomort; de minden pillanatban megismerhetjük a végromlást is. Itt állunk a nagy világérdekek keresztútján: kis nemzetünk léte egy hajszálon függhet. Szinte ajtónk előtt a rettenet, amit Széchenyi a «csillagokból olvasott». «Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülni. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni.» Ki fogja e rémségek küszöbén sorsunkat vállalni? Reformszavaktól hangos a levegő, s újból divat lett köztünk a Széchenyi-póz... Itt is,

ott is föltartják ujjukat, mint a szeleburdi stréber az iskolában... Csodálkozom és ijedtség fog el. Szobámba vonulok s föllapozom az igazi Széchenyi írásait. Lapjaikról a pokol levegője csap ki, a vígasztalan szenvedés türhetetlen atmoszférája. Bár mentül gyakrabban föllapoznák ők is. Ez az ellenméreg.

SZEKSZÁRDI KADARKA

1938 november

Szörnyű köd van, elsüllyedt a Vérmező. Ha kinézek az ablakon, csak egy végtelen szürke tavat látok, valami rejtelmes Balatont, amelynek tulsó partja homályba vész. Nem vagyok többé a városban s képzeletem szabadon röpködhet; a házak eltűntek s azt rajzolok helyükbe, amit akarok. Jelenleg a szekszárdi szőlőhegyen állok, amely életem első felének központja és pihenőhelye volt. Legalább is semmisem bizonyítja hogy nem ott állok. Ez a gondolat úgy süt ki mint a nap: egyszerre fölszáll a köd. Rég nem álltam már ezen a helyen, s legutóbb nem sok vigaszomra szolgált; a szőlőnek már csak a fele van meg, a másik fele idegeneké; a présház gondozatlan pusztul, veszti vakolatát s tetőzetének fazsindelyeit. Nem merek hátraneézni, félek hogy meglátom, s attól is hogy nem látom meg. A szüret megvolt már, s én azt se tudom, mikor voltam utóljára szüreten? Előttem azonban más kép van; most szüreten vagyok, mert emlékem ezt a filmet forgatja, a ködre vetítve, mint színes képet a szürke vászonra.

Nem egész önkényesen választom ezt a filmet. Reggeli postámban egy párlapos füzetet találtam, egy különlenyomatot, amit mohó örömmel olvastam el azonnal: a szekszárdi kadarkaszőlőről szóló tanulmány volt, Rapaics Rajmund írta, a magyar kertek és gyümölcsök tudósa. Ez az olvasmány idézte föl bennem a szüreti emlékeket. Sokat megtudtam belőle, például azt, hogy a *kadarka* neve *Szkutariból* származik, azaz egyenest Kis-Ázsiából. Szkutarit a rácok Szkadarnak hívták, a kadarka pedig azelőtt szkadarka volt, s a rácok hozták Magyarországra. Onnan jött ahonnan talán az én őseim is, ha igaz, hogy az én nevem is rác eredetű. Akárhogy volt is ez, a kadarka magyar ital, sőt magyar nemesi ital, mint a Berzsényiek és Vörösmartyak költészete. Magyar nemesi multság a szüret is; noha én már nem a Himfy szüretjét látom itt, fősugárzó emlékeim filmjén. A tanya előtti kőasztalt ama régi, büszke nemeseknek már csak hivatalba züllött, kaputos unokáik ülik azon körül. Akiknek az ősi földbirtokból nem maradt más, mint egy karéj szőlőhegy...

Alólam már ez a karéj is kicsúszik... Mégis a szekszárdi kadarkaszüret képe nem a mulandóság érzését hozza nekem. Inkább a titokzatos maradandóságát, mely minden mulandóság mélyén ott lappang. Mert hiába csúszik ki alólam a hegy, az csak olyan mint a szédülés, igazában most is csak azon a hegyen állok, ez a szüret talán folyton tart azóta, ez az igazi valóság és állandóság. Gyermekkorom édenét élesebben látom magam előtt, mint azokat a helyeket, ahol tegnap jártam. Mintha nem is a szekszárdi tájat vetítettem volna a Vérmező ködére, hanem ellenkezőleg, ez a homálybaburkolt Vérmező, s a távolról rémlő házak, s maga az egész Budapest városa csak a szeszélyes sors múló és változó ködfátyolképe volna, amely legfeljebb véletlenül és időlegesen fedheti el tőlem az édes, otthonos dombokat, azok minduntalan kibukkannak.

Nem próbálom itt leírni őket, versenyezve a tájköltőkkel, akik szinte megyénként felosztják maguk közt az országot, s nincs eszemben a régi szüreteket feleleveníteni. Ahogy mondtam, a présház azóta megvedlett, a nagy kádat, mely a gerendáig ért és a padláson kellett taposni, alig használják már; különben egyáltalán nem igen tapossák ma már a szőlőt, sokkal modernebb módszerek vannak, s már a mi büszke préseink is ormótlan ócskaságoknak tetszenek, akár a régi könyvnyomtatók sajtói; ma már nem mondhatnám, mint diákkoromban, a *Georgicon* verseit skandálva, hogy a szüret nem változott Vergilius óta, a Rapaics-közölte fényképeken puttanyosokat se látok már, vajjon dívik-e még a hagyományos, kedves mozdulat, ahogy a szedőlány a bajszos férfi mögött ágaskodva, puttanyába üríti kosarát? Mindez nem nagyon fontos: ami volt, az valahogy ma is mind megvan, az életből semmisem veszhet

el, mert az élet egészében egy, a maga történeti egységében, akárcsak egy ország. Amilyen például Magyarország. Hozzá tartoznak az elveszett részei is!

Ez az a titokzatos állandóság, amely minden mulandóság mélyén lappang. A lélek nem a jelenben él, hanem kiterjedése van az időben, mint a tárgyaknak a térben. Az emlékezet csak visszacsatolja, ami igazában és jogszerint mindig a mienk volt. Bevonulok fehér paripán a multba, és visszafoglalom a szekszárdi dombokat. Változó és véletlen ködfátyolképekről nincsen itt szó többé: itt érek valamit, ami már semmikép se véletlen. Ez volt az ősréteg, ez köt össze apáimmal, a pincéző, kvaterkázó s Vergilius szerint szüretelő kaputos magyarokkal. Életem túlnyúlik önmagán. A kadarka még rác őseimmel is összeköt, ha voltak egyáltalán rác őseim. A szekszárdi szőlőhegyről messze látni. Gyermekkorunkban arra voltunk büszkék, hogy szép időben Kalocsáig is elláttunk, a Duna fényes szalagján túl, sőt a mogyorófa-vessző két végére ráhúzott, s a megcsúszás ellen raffiával rögzített távlencséken még talán tovább is. Igazában még távlencse nélkül is sokkal tovább láttam. Az egész régi Nagy-Magyarországot láttam arról a dombtetőről, mint egy tág kerek udvart a tanyánk körül, melynek egy kicsi, de nyájas szelete ez az aprócska szőlő-birtok, a sorompóig s a nagyanyám-emelte kőkeresztig. A szőlő egyik fele azóta már idegeneké, s a nagy udvarnak is némely része azóta idegeneké (noha ebből valamit mostanában visszakaptunk). Nekem azonban a szőlő ma is a sorompóig és a keresztig tart, ugyanúgy mint a nagy udvar is Kárpátoktól Adriáig.

Túl ezen a nagy magyar udvaron, délfelé, laktak ama rácok, akiktől a kadarka származott; keletnek pedig, messze, nagyon messze, a románok, akiknek határáig magam is elvetődtem néhány télen át, nyaranta mindig hazajárva. Szőlő-tanyám, roppant udvara közepén, távol Balkánok átlójában feküdt. Én azonban evvel nem sokat gondoltam; én, ha hazaérkeztem, Nyugat-Európában éreztem magamat, ős kultúra földjén, hol az ásó a rigólozásnál római pénzeket vet ki az agyagból, s a földespadlójú préházszoba polcán, a plafonra aggatott töppedő szőlőfürtök alatt Sévigné asszony könyve hevert, franciául, a munkásokra felügyelő kedves nagynéni ambiciózus olvasmánya. Csakugyan mintaszerű Európa volt itt, még babonánk is kultúrát jelentett; nem adtuk föl a vallás dekorumát de világnézetünk a szabad-elvűség volt, gyűlöltük az osztrák szoldateszkát, nem hittünk háborúban, s a zsidó borkupecet nem utáltuk jobban mint ahogy az dukál. Noha én elégedetlen voltam mindezzel, s ezt az egész kultúrát kissé elmaradottnak találtam. S valóban, inkább illet volna az a mult század közepébe, mint ennek az elejére, 1840-be inkább, mint 1900-ba. Én viszont Verlainet és Wilde Oszkárt fordítottam, mert így tudtam akkor modern lenni, s mert erről a szőlőhegyről szálak vezettek Párisba és Londonba is, épúgy mint Szkutariba, s egyéb mámorok is áradtak itt a kadarkáén kívül. Igen, innen messze lehetett ellátni a forrongó, idegen jelenbe épúgy mint az otthonos magyar multba.

Csak egyfelé nem lehetett látni: a jövőbe. Pedig ez nagy baj volt, ez volt tulajdonkép az ok, amiért Szekszárdon nem igen lehetett aszubort csinálni, úgy mint Tokajban vagy Ménesen. Túlságosan is bizonytalan az időjárás, a szőlőt nem lehet a tőkén hagyni, eléri az eső és megrohad. Nagy kockázat ez és ritkán sikerül. Szomorú látvány az összevert, besározódott szőlőfürt a kopaszodó lomb közt, a tépett gerezdek, kilógó, meztelen szemekkel, melyekről a zápor levette a sötét héjt: mintha kifolyt, csöpögős emberi szemek volnának. Az elrontott élet jut eszembe, mely a nyugalom és szép idő reményében indul, édesen érlik, nő és ízesedik, nagy szüretre készül, nem siet a célhoz, túlhosszú előtanulmányokkal s áldozatos önneveléssel javítja magát, hogy minél kitünőbb eredményt hozzon létre; - aztán egyszerre jön a háború vagy a forradalom, jön a politikai válság, elcsatolnak egynéhány országrészt, nincs munka, nincs kenyér, a tanulmányokat abba kell hagyni, az élet megromlik egyhelyben, a termés sohasem érlik be. Magunkra gondolok, mindannyiunkra, a saját elromlott életünkre.

GONDOLATOK AZ ÓLOMGÖMB ALATT

1938 karácsony

Ahogy itt heverek, mozdulatlan és látszólag unatkozva, senki se hinné, hogy igazában ritka élményeket élek át. Már maga a helyiség is élmény. Ámbár sok-sok órát töltöttem el ilyesféle helyiségekben máskor is s most sem először nyújtózom itt. De mindig újra hat rám, állandóan és percről percre hat. Valami titkos, atmoszférikus hatás ez, mert hiszen látni nem sokat látok, jóformán csak az ólomgömböt. Ennyi is elég azonban, hogy érezzem magam körül a különös gépeket, melyek ezt a kis szobát középkori kínzókamarához vagy alkimista műhelyekhez teszik hasonlóná. Már gyermekkoromban borzongva néztem a rajzokat amik például Faust bűvészsobáját ábrázolják. Diákfővel olvastam egy regényt, Bródy Sándor írta, az volt a címe: *Faust orvos*. Ez egy modern orvostanárrol szólt, pedig abban az időben még nem is dolgoztak olyan rejtelmes anyaggal mint a rádium.

A rejtelmes anyag itt van az ólomgömbben, csak egy csipetnyi, de ez a csipet oly sok, hogy még egyszer ennyiért sok országot kellene bejárni. Itt lebeg fölöttem, több mázsa ólomba szorítva, mint a fenevadak a páncélos ketrecbe. Úgy lebeg mégis, csüggve a mennyezetről, a szoba díszhelyén, mint a tabernákulum valamely szentélyben. Hallottam afrikai törzsekről, barbár kultuszokról, ahol istenként tisztelik az elfogott fenevadakat, s ketrecük a szentek szentjében áll. Ez a szentély itt egyébként nagyon egyszerű és szinte puritán. A bennelakó Hatalom nem szorult pompára. A kamra kicsi és dísztelen, s eléggé félhomályos, mert egy nagy ház földszintjén van, s egy apró, ferencvárosi udvarra néz. Bútor nincs is benn, a gépeken és a heverőn kívül. A heverőt kárpadnak is mondhatnám, noha testi kínról nincsen itt szó. Ahogy rajta heverek, voltaképp nem érzek semmit. A Hatalom homályba rejtőzik. Sugarai titkos erővel szüntelen verik testemet s bombázzák atomait, de ezt sem látni, sem egyébként észlelni nem lehet. Ha valaki benéz az ajtón, azt gondolhatja, hogy nem történik semmi, s én pusztán jókedvemből fekszem a matrácós lócán ily furcsa helyzetben, hogy az orrom hegye érinti a lebegő nagy gömböt. Mégis, aki benyit ide valamiért, ápoló vagy doktor, sietve és szinte izgatottan menekül ki a lehető leghamarabb, mintha csakugyan valami oroszlan ketrecbe jutott volna. A szobát rejtelmes áramlás tölti be, veszélyes és hatékony hullámok cikáznak a levegőben.

Én azonban itt fekszem, mintegy a tüzelés fókuszában, védtelen kitéve a fölszabadult erőknek, melyek számára sem ruha, sem bőr, sem csont, sem semmiféle vaspáncél nem akadály. Kényelmesnek alig mondható a helyzet, mindig meggémberedve kelek föl, ha letelt az óra, s mindig bizonyos szorongással fekszem le, mintha csakugyan kárpadra feküdnék. Az a kényszerképzetem, hogy a többmázsás gömb leszakad és agyonzúz. A jelzőóra egyhangúan ketyeg és kétpercenként csendül, mint valami pokolgép. Feszülten várom és számlálom a csengéseket. Mentül nagyobb a szám, annál közelebb a szabadulás. Hatvan perc harminc csengés. De el-eltévesztem az olvasást, valami furcsa kábultság lep meg, fogalmak helyett csak képekben tudok gondolkozni. Elképzelem a különös óra számlapját, amelyen fantasztikus módon visszafelé jár a mutató. Látni nem látom, mert ahogy mondtam, alig látok valamit a nagy gömbön kívül. A zománcozott fém símán domborodik fölöttem, lassanként szinte hipnotizál villogása, néha vágyam támad megsimogatni, de tudom, hogy hideg és kemény. Kontrasztul egy asszony bőrére gondolok. Hamar elhessegetem ezt a gondolatot, mint méltatlant a helyhez és stílszerűtlent az alkalomhoz. Itt a szigorú, hideg fémek birodalmában vagyok, távol az asszonyi puhaságoktól. Csak a szemem sarkával látom a gömbön túl a tükör egy karóját, amelyből a szomszéd szobában figyelik esetleges mozdulataimat az ápolónők.

Ezen a tükrön néha átleng egy-egy kék-fehér nőalak, mely szinte kétségesnek, valótlannak hat, testtelen, egysíkú jelenség, a látómező szélén, a ferde tükörben. Ennyi a külvilág.

Viszont itt van a nagy gömb, egészen közel, kemény testi domborúságában, súlyával és tömörségével, orromat érintve s titkos hatásokat bocsátva rám. Itt fekszem délelőtt, itt fekszem délután, merően reászögezve szememet, egyedül a szobában, mint egy kristálynéző fakír, s lassanként minden gondolatom erre a villogó gömbre vetül, az egész világot ezen keresztül látom. Mint a fakír a kristályban, víziókat látok a gömbben, melyek csodálatos tisztaságban állnak előttem, élesebben a valóságnál. A zománcos felület nem egyszínű, fekete és sárga márványzatok szelik át szabálytalan cik-cakokban, melyek közt hasrafekszik s szivárványozva imbolyog az ablakok visszfénye mint a szappanbuborékon. Mindezek a fények, színek és hajlások kaleidoszkópszerűen összejátszanak szememben, tornyok épülnek s omlanak le újra, arcok vigyorognak és sápadnak, a legváratlanabb képzeletek elevenednek meg, majd ismét elpattannak, semmivé lesznek, mint hab a vízen, vagy a filmkép a vásznon, a gömb hullámoz, a cik-cakok vonaglanak, s én csak fekszem alatta, gyógyulásra váró, mozdulatlanságra ítélt páciens, rejtelmes befolyások keresztüztüzeiben, a nagy, lebegő súly alatt, mely ha leszakadna, tüstént összezúzna.

Karácsony közeleg, s be kell látnom, hogy ez az írás nem valami karácsonyi hangulatú. Karácsony a közösség ünnepe; kit érdekelhetnének ilyenkor a beteg ember különleges élményei, aki itt hever, kívül a világon? Mikor a világ tele izgalmaival melyek mindenkit érintenek, félelmekkel és betegségekkel, melyekhez képest egy ember sorsa elenyésző és érdektelen, akármi is különleges is, vagy annál inkább! De éppen ha erre gondolok, mégsem látom a sorsomat annyira különlegesnek; úgy érzem mintha az egész világ ekként feküdne valahogy, titkos befolyásoknak kitéve, megmeredten, egy nagy lebegő súly alatt, s minden pillanatban rettegve, hogy a súly rászakad, a végső katasztrófa bekövetkezik... Nem, nincs lekötve és mégsem tud fölkelni, kábultan és rémálmokban riadozva fekszik: micsoda orvos rendelte ezt a szörnyű kúrát? Talán csakugyan ez kell a világ gyógyulásához, ez a rémült és tehetetlen zsibbadtság egy rettenetes veszély Damokles-kardja alatt, s a Megváltó titkos ereje magából a fölöttünk lebegő veszedelemből tör elő, mint a rádium-sugárzás az ólomgömbből, rejtve és rejtelmesen; a gyógyító hullámok szerte cikáznak már s munkálnak bennünkben, ha mi nem is látjuk nem is érezzük, még csak nem is sejtjük. Ahogy a rádium hullámaikat sem lehet közvetlen látni, vagy érezni.

De mindez csak hiú képzelődés. Fekhetem én itt bízást és nyugodtan, az ólomgömb aligha szakad rám; s viszont ki tudhatja a hullámokat amik ottkúnn a világban cikáznak? A szellem ereje ismeretlenebb mint a rádiumé. Ez a titokzatos helyiség, kínzókamraszerű berendezésével, melynek szigorú pamlagán oly szorongva terülök el, igazában bátorságosabb s távolról sem oly csodaszzerű lehetőségekkel izgató, mint odakünn a mindennapi élet, amelybe pedig úgy menekülök innen, a kezelés után, mintha az ágyútüznek kitett őrhelyről menekülnék a fölváltáskor. Inkább kívülről kellene menekülnöm ide, mint egy nyugalmas fedezékbe, egy szerencsés pontjára a frontnak, ahol egyelőre csak atomokat bombáznak, rádium-ágyúból.

Ez voltaképp sokkal kevésbé fantasztikus. Kijózanodva tekintek a gömbre, s mintha erre a gömb maga is kijózanodna. A kristálynéző látomásai eltűntek, megint csak egyszerű, síma glóbusz domborul fölöttem, akár egy földgolyó. A márványos mintázatban most tengereket és szigeteket látok, kontinenseket és jégsarkokat, s a jelzőóra egyik csengésétől a másikig, e végtelennek tetsző két perc alatt, megpróbálom kirajzolni a hatalmi vonalakat: ime Japán, Kína, amott van India, itt az óriás Oroszország, és így elérek, medveháton, Európába, melyet valamikor megszoktam a béke és kultúra lakhelyének tekinteni. S amint Európa mappáját vizsgálom, hirtelen ijedtség borzong végig rajtam: hiányzik Magyarország! Csakugyan, hazámat hiába keresem, eltűnt a vonalak zűrzavarában. Mindenáron meg akarom találni, kirajzolni

az előttem kavargó foltok készletéből, belelátni valamely különféleképpen interpretálható alakzatba; de ez sehogyse sikerül. Zavar az, hogy a gömb oly közel van a szememhez; s aztán rájövök, hogy nem is tudok pontosan visszaemlékezni a csonkaország formájára, holott milyen tévedhetetlenül látom magam előtt ma is a régi, nagy Magyarországot! Babonás leszek, úgy érzem, valami rossz jel ez: nem lelem szegény otthonomat a kerek föld hátán. Behúnyom a szemem, s próbálom magam elé idézni a kislányom földrajzi füzetait és atlaszait: ezeknek lapjairól ismerem legfőként a megcsonkított kishaza alakját. A képzelet erőltetése fáraszt már, egy pillanatra talán el is szundítok, ami, azt mondják, mindenkivel megtörténik, aki az ólomgömb alá fekszik. Talán a síma felület villogása van olyan hatással az idegekre, mint a hipnotizőr ezüstkanaalé. Mikor ismét eszméltre térek, hirtelen elvesztem minden tájékozódásom; szemem még becsukva, egy szívdobbanásnyi ideig azt sem tudom, hol vagyok. Úgy tetszik, a földön fekszem, sőt keresztben valami országúton; távoli gépzúgást hallok, mingyárt eltaposnak. Azt az egyet tudom, hogy innen fölkelni nem lehet. De fölcsöng a jelzőóra, kinyitom szememet, s most már egészen fölébredtem. Hányadik csengés lehetett? Hány perc van hátra még? Szeretnék nem gondolni erre, mert nincs nagyobb kín a várakozásnál. Sohasem bírtam a várakozást. S egész életem csupa várakozás! Ha például legalább olvasni lehetne itt! De ez már csak a gömb miatt is képtelenség. Visszatérek hát gondolatimhoz.

Magyarország áll előttem megint, de nem a csonka, hanem az igazi, a történelmi Magyarország, a kerek, ép vonal, mely gyermekkorom óta belém idegződött, melyet oly természetesnek, magától értetődőnek éreztem, mint egy egészséges élő test sziluettjét. Szinte szerelmes voltam ebbe a vonalba, ez volt az én első szerelmem, még az Asszony előtt! S amint elképzelem ezt a gyönyörű, élő testet, első szerelmemet, megint elfog a kínzókamrák hangulata. Az egész világ egy roppant kínzókamra, amelyben a legszebb élőket megcsonkítják, fölnégyelik, tapossák, láncrafűzik. Szép kis karácsonyi hangulat, gondolom magamban. De nyugodtan fekszem Faust orvos kánpadján, ahol végre is titkos gyógyító erők a megváltás távoli reményét sugározzák belém... A jelzőóra megint megcsendül, élesen hasítva idegeimbe, s én megrezzenek, mintha a kíntásra megadott jel volna. De nyomban utána fölhangzik a másik csengő, amely a kezelés végét jelzi, s ez gyönyörűen zeng, ezüstösen, mint egy ujjongás, mint a karácsonyfa csengője, angyalok csengője, megváltás harangja! Csikordul a gömb, és lassan, recsegve kezd fölfelé emelkedni, a mennyezet felé. Fölülök, még lassabban, nehezen, csontjaim eresztékei is csikorognak, milyen szörnyen zsibbadt vagyok! Akárcsak Magyarország.

TÖRÖK SOPHIE:
KÖLTÉSZET ÉS VALÓSÁG
(UTÓSZÓ)

1933-ban írtam e kis tanulmányt. Írásom idején a költő nagy beteg volt, akkori aggodalmam színezi gondolataimat. E színezés voltaképp nem tartozik a nyilvánosság elé, de a nehéz idők szorongása úgy belepte betűimet, hogy most már nem tudnám róluk leválasztani.

Amit a költő prózában, saját élete eseményeiről vall, abban nem érdemes kételkedni, adatai bizonyára hitelesebbek akár az anyakönyvi kivonatnál is. De régi írásomban arról is tanuskodom, hogy a költő még lírába rejtezve is a valóságról vallott, - még versben sem hazudik.

*

Ami nem igaz, nem is érdekes. Szép, izgató, mulatságos, - de vajjon igaz-e? - e kérdés minden időben foglalkoztatta az embereket. Arany János ajándékozott meg bennünket az «epikai hitel» fogalmával. Illyés Gyula a következő században már «lírai hitelről» beszél. «A költő megbízhatóságát keressük, s ez a megbízhatóság csodálatos szerepet játszik az esztétikai elbírálásban is.»

A költőnek elsősorban hinni kell saját ígéiben, de ez nem elég. Az olvasó a költői élmény igazságára is kíváncsi, ebből az ösztönből kutat annyit a költő intim élete után, ezért akarja pódiumon látni, s tudni magánügyeit. Az olvasó nem hajlandó megelégedni a versben rejlő benső igazsággal, külső, reális támasztékokra van szüksége, mint hitetlen Tamásnak a tapintható sebekre. Ha palotáról írsz költő, vajjon palotában laksz-e csakugyan? S nem kávéházi asztalnál fested-e az alpesi kilátást? Költő, hazudj szépen nekem - így definiálták régen a poéta szerepét, de e kívánságban több a szellemesség, mint az őszinte vágy. Semmi sem kompromittálhatja az átlagolvasó szemében jobban a költőt, mintha megtudja róla, hogy például bordalokat írván, nem szerette a bort.

Milyen meleg még ma is, s mily sokat idézett a Reviczky Gyula avitt kis verse a bizonyos rózsákról, amit betegágyához küldött a bájos ismeretlen - csak mert igaz volt a rózsza, s igaz lett a megjósolt halál. A lírai hitel ereje sokszor képes megóvni egyébként talán elkallódó műveket is a mulandóságtól.

De sajtóságos paradoxonként, az olvasó akármennyire is igazságot kíván a költőtől, voltaképp mégsem hisz neki. Nem hiszi, hogy úgy érez és annyira szenved, mint ahogy leírja, s a leggyötrőbb soroknál is elnéző részvételt gondol a költő abnormis idegzetére, s irreális képzelődéseire. Az olvasó szerint a költői mesterség célja és lényege: szép és hatásos szavakat kitalálni. Ezt csodálja meg benne, a szavak színes mágiáját, amit ingyen gyűjtogathat, s mégis oly szép, mintha igaz volna. Az olvasó a ripaccsal téveszti össze a költőt, s olyan szerepet is szán neki: hogy kedvéért úgy állítsa össze ügyes mesterkedéssel szavait, hogy a kellő lelkesedést, vagy meggyőződést ki tudja belőle váltani. A vers igazságát kevés olvasó kapja meg magából a versből, a magánélet véletlenül kiszivárgott hírei meggyőzőbbek számára a költészet valóságánál. Holott a magánéletnek semmi köze a vershez, az igazság vagy benne van, vagy nincs, félreismerhetetlenül, ez az egyetlen hitel a lírában.

A jó költő definíciója, hogy mindig igazat ír. Sem többet, sem kevesebbet, s nem szabad tévednie egyetlen árnyalattal sem. Egy szó, ami nem fedí pontosan a belső valóságot, már hazugság. Ez a költő etikája.

Ha azt gondolja: majdnem boldog vagyok, - ennek az állapotnak bizonytalan és nyugtalan sejtelmességét nem írhatja le úgy, hogy: nagyon boldog vagyok, mert ez hazugság. A költő,

mint a hű portréfestő, mély ösztönnel kívánja pontosan azt visszaadni, amit érez, s mindaddig szenved, míg az egyetlen helyes szót meg nem találta. Kitalálni semmit sem lehet, legfeljebb másolni, a készet és gépieset átvenni ingyen, mint a rossz költők teszik. Nagy versek mögött mindig ott áll az élmény, mint nemes valuta mögött az aranyfedezet. S a nagy költők sohasem büszkék műveikre. Nem tőlük függött, nem bravur volt, hanem szenvedés, a küldetés súlyát érzik, s kemény felelősséget. Semmit sem csinálnak, velük történik valami, s mint engedelmes médium, átadják látásra és szenvedésre képes testüket, hogy a szellem általuk realizálódjék.

De az igazság nagyon komplikált és sokszor nehéz feladat megfejtetni, hogy hol és miért igaz egy vers?... S nyilván nem elég a jó vershez, hogy igaz legyen. Mennyi megindítóan igaz érzés szül szerencsétlen rossz verseket! De igazság nélkül nem lesz jó a vers, még csak meggyőző sem. Voltak korok, mikor a divat igénye briliáns technikát, romantikus pózt, stílusos szenvedést, vagy az őszinteség nyers szabadságát követelte a jó verstől. De a vers legfeljebb ezek dacára lehetett jó. Mindent hozzá lehet tenni és mindent el lehet venni a verstől, de a belső igazság ereje nélkül összerogy, mint csonttalan test s unalmas papiros marad.

Az igazság, a vers igazsága valami előre meghatározott, s bensőnket magasról kormányzó erő. Mint Platon eszméinek világa, a művészet is voltaképp csak visszaemlékezés. Érezzük, ha a vers közeledik, mintha az ideák világa villanna elénk, az igazi világ, melynek földi világunk csak múltó és változó árnyéka. S érezzük, hogy meg kell szerezniünk minden áron! Utánkapunk, rögzíteni akarjuk, a lélek titkos hangját földi szavakkal akarjuk lefordítani, s a gyenge szót, mint horgot dobáljuk a ködös varázs felé. Hányszor kicsúszik ujjaink alól! s mint a csodaszarvas, bukik fel ismét, csalogatóan, elfoszlik, s újra visszaragyog. Így harcolunk a verssel, így birkózunk vele, kínlódva, s kétségbeesetten! S így hódítjuk meg, lépésről-lépésre, minden egyes szót új küzdelemmel, fáradhatatlanul. S néha szembeszáll velünk: az igazi szó, a pontos, az egyetlen szó elsüllyed eszméletünkben. De a vers él! valahol él már, meg van már! s előbb van meg, mint nehéz anyagú szavaink.

Hányszor láttam Babits Mihályt föl és alá sétálni s hosszú esztergomi tornácon, s az emeletes kert kigyós ösvényein, hányszor láttam töprengésbe sötétült arcát!

- Mintha már tudtam volna azt a szót! csak elfelejtettem. S tudom, hogy a sok szó közül egyik sem az, amit ki kell mondanom. Nem kitalálni akarom, csak megtalálni, amit emlékezetem elfelejtett!

Mint tanu jelentkezem, hogy Babits Mihály verseiről beszéljek. Tudom, hogy nem vagyok rá hivatott, sőt formatisztelő babonák szerint jogosult sem. A bírói gyakorlat szerint családtag nem köteles vallomást tenni. De önként jelentkezve nem szokták megtagadni tőlük a szót, ha fontos mondanivalójuk akad.

Az én mondanivalóm tanúvallomás a lírai hitelről. A zsurnaliszta kíváncsiság hamis kulisszatitkai helyett vallomás az eleven földről, melyen a költő állt, a változékony égről, mely nyomasztó gondolatait visszhangozza. Bírálója nem lehetek, de a verseiben megrögzített időnek én vagyok tanuja.

Mint tanu, láttam és tanultam is. A költő sohasem hazudik, a földön áll - és mégsem a földről beszél. És nem az arca elé tolakvó arcokat rajzolja, nem a szemébe szűrődő tájat, valami másról beszél, valami távolibbról s mozgó arcoknál s fáknál állandóbbról - mégis, a versben valahol rejtve benne van mindaz, amit közben meglátott és megérezett. Talán csak egy szimbolikusnak látszó hasonlattal tapad a percnyi élményhez, csodálatosan legtöbbször éppen az absztrakcióként ható hasonlatok rejtik azt a kemény és titkos magot, amiből a vers koronás törzse kihajt. Ilyen realitások gyakran a jelentéktelen köntösű jelzők is, melyek mint eleven gyökerek, szorosan tapadnak a földben, s az eszmék világát belekötik a szerves életbe. Mi minden elfér egyetlen hasonlatban, vagy jelzőben! mennyi felgyült íz és kicsordult vallomás.

Egy élet eredménye lehet benne, legfőbb élmény egyetlen szóban. Ezekben árulja el magát a költő, a földi embert, a szenvedőt, a tudat alá gyűrt titkokat.

«Mint a kutya silány házában...»

Ez a kutya élt, ez a silány ház valóságos formáival kínoztta szemét. Magunk tákoltuk össze hulladékfából, alacsony lett, a szegény Ádáz alig birta alájakaparni magát. Ügyetlen ács-munkánkból kiálltak a szögek, nyomták és felvérezték a nyugtalan s mindig haragvó szegény állatot. Mindez nincs benne a versben, nem is fontos tudni. De a vers e kínzó látványból vette irányát, ez festette a kedélyt s színezte sötétre a gondolatokat. Vajjon megszületett volna, s ilyen lett volna ez a vers, ha Ádáznak svájci Bauhaus stílusban faragott kényelmes úri háza lett volna?

«Nagy almáriumomban néha szalagokat találok...»

Itt magamat ismerem meg, régi rongyok, selymek s szalagok közt szorgos rakosgatásban, gyermekkorból maradt, szégyelt s leküzdhetetlen emlékgyűjtő passzióm bolondos látványaként.

S az űr, a szomszéd falu, a szomszéd csillag, a csirregő madár - ez mind esztergomi kép, s a felhők alatt lengő magányos házban töltött napok íze. A sokablakos tág verandába besugárzó aranyos panoráma nélkül nem születhettek volna meg az esztergomi versek, vagy egészen mások lettek volna, mint ahogy az ember is megváltozik még jellemében is más égtáj alatt. Mindez természetes és magától értődő, volna, ha naturalista szemmel megfigyelt leíró versekről volna szó. De a «Versenyt az esztendővel!» verseiben nincs egy olyan sor, mely egyetlen földi tárgy testi képét kívánta volna rajzolni. Csak a lélek hangját halljuk, a mindenkitől elszakadt, éggel, földdel és önmagával harcoló lélekét, a vágyódót és kétségbeesettet, szörnyű álmokra s szörnyű valóságra kiválasztottat.

Igen valószínűnek tetszik, hogy ez az idegállapot, s ez a témakör kiválóan alkalmas a költői légvárak tetszetős kiépítésére. A legtöbb olvasó valóban úgy tudja, hogy az eszmék realitástól elvált világa felelőtlen is a realitásoktól, s ezt szabadságnak érzi, a költészet nehézségeinek megkönnyítését érzi bennük. A költőt nem nyomják a fizikai törvények parancsai, felelőtlenül csaponghat. Tudom, van sok föld felett lebegő légvár. De az igazi költészet legmagasabb tornya is földi materiából, kézzelfogható téglákból épült, s alapkövei nem felhőkön nyugszanak, hanem az egyszerű és becsületes anyaföldön.

Valaki baráti társalgás közben azt számolgatta, mely versek születtek esztergomi impresszióból. - Például az utolsó is, - mondta a költő, - «Az Isten és ördög két jó hivatalnok...» (arról a versről van szó, melyben a mai ember legnagyobb félelmeit, a jövő szörnyű kilátásait idézi, a kultúra tragikus őszét, mely felé haladunk.) - De hiszen ebben semmi célzás, semmi vonatkozás sincs az ottani környezetre! - Dehogynem: «Itt állok a fa alatt, mely pár aszú meggyet ad még...»

- Na igen, dehát az csak olyan szimbólum, nem?

Alig tudnék jobb példát a lírai hitelre, a hasonlatba rejtett élményre, mely titkosan búvik meg a sorok közt, mégis, mint a lencse fókusza, úgy lobbantja lánggra a verset. Én látom az üveg-szemű verandát, a nyújtózó tornác fénnel vakító fehér oszlopait, látom az öreg meggyfát, renitens behajló gallyaival. A brutális napfénytől kiszikkadt lombok között csügg itt is, ott is néhány fönfelejtett meggy, kicsire töppedten himbál öregségtől megvékonyult gyenge száracskákon a megsötétült fanyar gyümölcske. S látom őt járkálni a fa alatt, látom mindig nyugtalan halvány arcát, elborult sötét szemeit. Fáradhatatlanul járkal, s olykor, mint szórakozott kamasz, utánakap a hajlós ágaknak, s lecsipkedi az érdemetlen gyümölcsöt. És így tudom a vers pillanatát, az időt tudom és a teret is tudom, állok az ablakban, nézem őt, s emlékemben

megmaradt az akkori ég színe, - még nem tudom a verset, de látom a téglákat, melyekből épülni fog, látom a láthatatlan kint, látom az irányt, melybe majd föltöri magát.

De szinte sorról-sorra idézhetném a verssorok mögé a reális valóság képét, bizonyosságot téve a jelzők és hasonlatok hitéről. «Feledt célú gépek hullamezeje az...» ez a mező Dorog környékén van, s Esztergomba jövet gyakran látjuk a vonatról az ócskavasak e csúf hullamezejét. Olyan jelentéktelen s olyan csúnya! hogy fel kellett törnie a tudat alól, legalább egy hasonlatban. «Szakadt drótok lógnak, mint a tavalyi gaz...» itt két élmény is keveredik: a szakadt drótok, melyekkel a villanytársaság szaggatta föl falainkat, s aztán úgy hagyott bennünket hetekig villany nélkül. S e szívós vastag drótok hasonlítottak arra a gazra, mely kertünk legnagyobb ellensége: a tarack kötélvastag s drótnál szívósabb indáira. Hányszor sebeztek fel ujjunkat, megkísérelve csak egy szálát is kirángatni a földből, de a tarack nem enged, csak a tudós csákánynak, s mikor tavaszunkint megérkezünk, szép kavicsos útainkat alattomban úgy behálózza mindig, hogy alig bírunk gonosz hurkaitól a házig elvergődni. «Zászlóit emeli a gyom, mindent elöntve, mint király csarnokát a forradalom.» Ez is csak hasonlat, az eszmei mondanivaló kidomborítására szolgáló szimbolikus kép - mégis átélt valóság! Itt ugyanaz az élmény folytatódik, a szemlélődés emlékezete minduntalan felmerül, ismétlődik és fokozódik, valami kínból, valami elnyomott szenvedésből merítve szerves táplálékot az ideák szellemtestének felépítésére.

De vannak a költőnek misztikusabb titkai is. «Ments meg kedvesem!» - ki gondolna e soroknál egyébre költői gyengéd szimbolizmusnál? Ki hinné, hogy az álmodó valósággal kiált álmában, s szorongó hanggal nevéen szólítja társát, könyörögve, hogy ébressze föl! hogy szabadítsa ki az álmok gyötrelmes kusza kertjeiből!

A kötetben olykor akad egy-egy vidámabb élményből fölmerült kép is.

«Két galamb mint két fehér levél
miket hullva keringet a szél.
Levegőből dobta egy merész
repülő? Vagy égből égi kéz?»

A galambok a szomszéd parasztházból jöttek át látogatóba, s vakító fehér széttárt szárnyaikkal sűrűn szelték át kertünk fölött a közös eget. S a szálló galambok emlékét egy másik emlék szövi át - egy langyos délután Pestről érkezett reklám-repülőgép emléke. Hirdetmény-céduláit sűrű rajokban dobálta le a szédítő magasból s mi mindannyian naiv örömmel futkostunk a kertben, hogy legalább egyet elkapjunk a nap alatt villogó repkedő papirokból. Kislányunk Ildikó sikongatva nyujtogatta karocskáit, de a megkívánt cédulák mind lehulltak a völgybe, - végre is Mariskát menesztettük le a városba, hogy hozzon belőlük. S Mariska aztán jött ragyogva: «Kék, szélesfodró könnyű szoknya száll terraszokról terraszokra. Jön, jön, naívu, mint a végzet...»

Szeretem a derűt, melyből oly kevés jutott nekünk, s ritka jelentkezéseit kis jeleiben is híven őrzöm. Talán sohasem felejtsem el azt a kedves sugárzó diák-arcot, amivel egy reggel berohant a házba, naiv ujjongó hangját, ahogy rámkialtott: láttad, hogy kinyílt a másik georgina is?

De ilyen vidám idézni valóm nincs is több. «Nem hallod a dobokat, a dobokat...» milyen szorongó, félős fulladt emlék ez! Az egész vers minden ütemén hallom, a kísértetes, monoton, gyötrelmes dobszót, - pedig csak egy ideges hangulatban végignézett expedíciós film emléke az egész!

Persze, tudom, nem lehet számításon kívül hagyni a költők «abnormis» idegállapotát. E kötet szörnyűségében legirrealisabb verse, a «Zengő légybokol» mögött húzódó valóság «normális» idegzet számára igen jelentéktelen eset volna. Az esőtől beázott falat erélyes gazda levakoltatja, cserepeseket hivat, hogy új beázás ne történhessék, s ne rajzolhasson Polinéziát

a falon. «Szárnyát veri halálos csöpp fogoly, s röpül a Föld, a zengő légybokor.» Tudom, ha a borzalmas enyves-pántlika helyett nagyanyáink dekoratív vajtartóhoz hasonló üvegtál légyfogója állt volna a szobában, ezt a verset nem kellett volna végigszenvedni.

Minden vers Napló, elmúlt napok ízeivel, eseményeivel s szorongásaival tele napló, nemcsak annak, aki írta, - nekem is. Talán túlságosan is csak ezt látom bennük, nem a művet, nem a fölépített eszmét, nem a vers egyéni életnek indult életét. A megakadt percek látom felejt-hetetlenül, a kis esetek mögött húzódnó komor s fenyegető eget, sorról-sorra látom arcának változó játékait, s míg gyengéden kézenfogva vezetem ki a kötetből egyik verset a másik után, velük együtt elémtoppan a meglesett küzdelem veszélyes angyala is.

«Esztergomi Napló» - emlékszem, a ráismerés kísértetes érzése fogott el, amikor először olvastam. Ez a vers nem titkolja, hogy kicsi valóságokat ír le, igaz, ilyenek, éppen ilyenek esztergomi napjaink. De mégsem egy nap története van itt, a mindenkori esztergomi napok lélekenek elő misztikus időbontó varázsszavakkal. A felhők elfutnak, a csillogó Duna is változtatja színeit, lombos fákból didergő gallyak lesznek, mi is megváltozunk. De mindaz, ami megfoghatatlan, mindaz, ami e folyton változó világ mögött van, ez az irreális s mégis örökké érvényes világ üllepedett meg e lapokon.

Nem arról beszélek, hogy úgy legyen igaz a költészet, hogy aki háromágú fát lát, ne írhasson le százgallyú törzset. A költőnek a lényegest kell meglátnia, azt a fát akárhogy elkeverheti lelkének idegen színeivel, azért mégis mindenki rá fog ismerni ha meglátja: ez az! Megint Platont kell idéznem: kicsi feladat a művész számára egy tárgy hű testi képét megrajzolni. Az ő feladata egy tárgy mulékony képe helyett a tárgy örök eszméjének ábrázolása.

Egy rég hallott eset jut most eszembe arról, hogy nincsenek a művészetben véletlenségek. Turnerrel kapcsolatban jegyzi fel egy műtörténész, hogy a mester egyik akvarelljén, mely a velencei Campanilét ábrázolja, föltűnt egy fölöslegesnek látszó kis piros vonás. Úgy hatott, mintha csak az ecset véletlen és szeszélyes kilengése dobta volna e céltalan színt a papírra. De mégis meglepő volt, hogy Turnernek valamennyi Campanilét ábrázoló képén, melyek ugyanabban az évben készültek, makacsul feltűnt e piros vonal, s utánajárva a dolognak kiderült, hogy abban az évben restaurálási munkákat végeztek a Campanile csúcsán. E rejtélyes piros színfoltot tehát a miniummal bevont kőművesgerenda diktálta.

Szeretnék még a legutolsó versekről beszélni, de alig merem említeni a Botozgatót, s a Betegklapanciát. Túl közeli még, s túlságosan fájnak. E verseket olyan egyszerűknek érzem, mintha eleven hangját hallanám, a gondolatot semmi sem erőlteti többé, se rím, se forma nyűge, önként ömlik a szó, mint megkínzott testből a jajgatás. A beteg elszakad a világtól, csukott falai közt elfelejti az emberekkel való társalgás sok fáradtsággal begyakorolt nyelvét. Életét fenyegető harcban leszakadt róla a konvenciók kényszere, elfelejti az idegen nyelvet, melyre gondolatait állandóan lefordítani kényszerül, s legigazibb hangján, anyanyelvén szólal meg.

TÖRÖK SOPHIE